

Šaur, Josef

Čičerinovy společenské a badatelské aktivity v 60. letech 19. století a činnost státní školy

In: Šaur, Josef. *Boris N. Čičerin o ruských dějinách : (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, pp. 183-225

ISBN 978-80-210-8051-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134831>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6 ČIČERINOVY SPOLEČENSKÉ A BADATELSKÉ AKTIVITY V 60. LETECH 19. STOLETÍ A ČINNOST STÁTNÍ ŠKOLY

6.1 Státní škola v hodnocení a kontextu dobové ruské historiografie

Čičerinova zahraniční cesta popsaná v předchozí kapitole ovlivnila jeho společenské, politické i odborné názory. Do jaké podoby, to si ukážeme v nadcházející části této knihy. S ohledem na zkoumání Čičerina pojetí ruských dějin a státní školy začnu konstatováním, že na přelomu 50. a 60. let 19. století postupně končí dominance státní školy v ruské historické vědě. Na tuto skutečnost poukazovali již tehdejší autoři a současný výzkum ji potvrdil. Dosud jsem sledoval vývoj a proměny představ o státní škole v dobové publicistice, především pak v polemických článcích a recenzích. První skutečně historiografická zhodnocení prací historiků státní školy přinesl až přelom 50. a 60. let 19. století v pracích Konstantina N. Bestuževa-Rjumina a Ivana J. Zabelina.

Své tehdejší úvahy o ruské historiografii Bestužev-Rjumin shrnul v rozsáhlé (sto třicetistránkové) anonymní stati *Současný stav ruské historie jako vědy* (*Sovremennoje sostojanije rusckoj istorii, kak nauki*).⁵⁹⁸ V tomto v tehdejší době nejrozsáhlejším historiografickém přehledu hodnotil výsledky ruské historické vědy dosažené v období od poslední třetiny 18. století do druhé poloviny 50. let 19. století, přičemž dvě třetiny studie věnoval současnému stavu ruské historiografie, reprezentovanému v jeho pojetí státní školou, a především Solovjovem. Pro státní školu používal tehdy uzuální název „nová historická škola“ („novaja istoričeskaja škola“). V článku *Současný stav ruské historie jako vědy* předložil čtenářům pojetí postupného, organického,

598 Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sovremennoje sostojanije rusckoj istorii, kak nauki. Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. Soč. S. Solovjova. T. I–VIII. Moskva 1851–58, Moskovskoje Obozrenije 1859, 1, s. 1–132.*

evolučního vývoje ruské historiografie. Díla Solovjova a Kavelina mohla dle jeho koncepce vzniknout právě díky práci jejich předchůdců. Svůj výklad začal vytyčením úkolů historika. Tehdy se jednalo o běžný způsob, kterým historik v recenzi vymezil své stanovisko, ze kterého dále postupoval v hodnocení recenzované práce. Dále podrobně rozebral syntézy M. M. Ščerbatova, M. N. Karamzina a N. A. Polevého, jako Solovjovových předchůdců na poli psaní syntéz ruských dějin. Následoval výklad soupeření skeptické školy a M. P. Pogodina, čímž vyložil stav ruské historické vědy před nástupem státní školy. U každého ze zmíněných historiků poukázal Bestužev-Rjumin na to, co nového do ruského dějepisectví vložil a čím přispěl k jeho rozvoji. Nová historická škola byla pak podle Bestuževa-Rjumina syntézou tohoto postupného vývoje. Solovjovovu práci *Dějiny Ruska od nejstarších dob* dokonce nazval přímým pokračováním Karamzinova díla *Dějiny ruského státu*.⁵⁹⁹ Státní školu sice představil v přímé spojitosti s předcházejícími díly ruské historiografie, avšak nechápal ji jen jako eklektické přebírání již vymyšleného, ale jako přirozený, na předchozí díla navazující vývojový stupeň ruského dějepisectví. Přínos školy viděl, podobně jako řada jeho současníků, v osvětlení rodových (pokrevních) vztahů jako základního elementu starších ruských dějin, v zaměření na historii státu („dějiny Ruska jsou v podstatě dějiny státu“) a v nové periodizaci ruských dějin na základě tzv. vnitřních příznaků dějin.⁶⁰⁰

Čičerina však Bestužev-Rjumin v tomto textu k představitelům nové historické školy ještě nepřičítal a učinil tak až o něco později. Ovšem již zde ukázal na jednoznačnou spojitost Čičerinových prvních prací s odbornými texty Kavelina a Solovjova. Vztah Bestuževa-Rjumina k badatelským výsledkům státní školy a k Solovjovovu kapitálnímu dílu nebyl zcela jednoznačný a postupně se proměňoval. Na konci 50. let 19. století hodnotil práce Solovjova, Kavelina a Čičerina pozitivně, poukazoval však na určité nedostatky. Teze, s nimiž nesouhlasil, vyvažoval zdůrazněním přínosu těchto prací pro historickou vědu. Ten jeho výtky zastiňoval. Od počátku 60. let se hodnocení Bestuževa-Rjumina stávala kritičtější, výhrady začaly převažovat nad výčtem přínosů. Později, v 70. a 80. letech 19. století, při zpětném pohledu na přínos Solovjova a státní školy Bestužev-Rjumin obrousil hrany svých dřívějších ostrých výpadů.⁶⁰¹

Uvedený posun v názorech Bestuževa-Rjumina na státní školu dobře ilustruje série jeho recenzních statí publikovaných v roce 1860 v časopise *Otčestvennyje zapiski*. V nich považoval státní školu za uzavřenou kapitolu ruské historiografie, kterou je možné bilancovat. Mimo jiné shrnul různá označení pro školu. Nazýval ji „Solovjovovou školou“ („škola g. Solovjova“), „školou rodového uspořádání“

599 Srov. tamtéž, s. 62.

600 Srov. tamtéž, s. 59–65, 74–90, 102–123.

601 Srov. Aleksej V. MALINOV, K. N. *Bestužev-Rjumin: očerk tčoretiko-istoričeskich i filosofskich vzgljadov*, Sankt-Petěrburg 2005, s. 51–64.

(„škola rodovogo byta“) nebo „školou filozofické nezbytnosti“ („škola filosofskoj neobchodimosti“).⁶⁰² Poslední označení mělo jistý pejorativní či kritický nádech. Reagovalo na tezi představitelů státní školy, že dějiny v sobě nesou vyšší myšlenku (filozofii dějin) a povinností historika je tuto myšlenku zachytit. Název „škola filozofické nezbytnosti“ navozoval dojem, že představitelé této školy považovali za nezbytné hledat filozofický smysl dějin za každou cenu.⁶⁰³ Posunem v koncepci Bestuževa-Rjumina bylo jednoznačné konstatování, že státní školu reprezentovali tři historikové – Kavelin, Solovjov a Čičerin. Její význam spatřoval jednak v uplatnění postupů evropské vědy na ruské dějiny, jednak v tom, že představitelé školy důsledně ve svých dílech oponovali slavjanofilskému pojetí historie.⁶⁰⁴

Své úvahy o státní škole z počátku 60. let 19. století uzavřel Bestužev-Rjumin v rozsáhlé recenzi na Kavelinovy sebrané spisy.⁶⁰⁵ Vznik státní školy umožnilo podle něj několik předpokladů daných vývojem historické vědy v první polovině 19. století. Bylo shromážděno dostatečné množství archivního materiálu a pramenů, které dovolovaly zamyslet se nad vnitřní povahou a smyslem ruských dějin. Evropská a ruská historická bádání se postupně profesionalizovala, precizovány byly badatelské metody. Nové myšlenkové pojetí ruských dějin odstartovala v pojetí Bestuževa-Rjumina činnost Granovského a Bělinského, bez nichž by byl vznik státní školy nemyslitelný. Opakovaným zdůrazňováním podlé Bělinského na ideovém utváření školy Bestužev-Rjumin podtrhoval hlubokou provázanost historie jako vědní disciplíny a společensko-politického myšlení.⁶⁰⁶ Historické školy chápal Bestužev-Rjumin jako tematická směřování, a nikoliv jako rigidně uzavřené kroužky. Školy nebyly v jeho pojetí neprostupnými uskupeními, do nichž by nešlo

602 Srov. K. N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Rec. Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. Soč. S. Solovjova. T. I–IX. Moskva 1851–59. T. X. Spb. 1860*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 9, otd. III Russkaja litěratūra, s. 1–28 (konkrétně s. 1 a 6); TÝŽ, *Filozofija istorii i moskovskoj gosudarstvo*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 11, otd. III Russkaja litěratūra, s. 1–17 (konkrétně s. 1).

603 „Nová škola (tj. státní škola – pozn. J. Š.) okamžitě nahradila všechny takové pragmatické teorie dějin teorií filozofickou. Ruské dějiny byly proudem přímo tekoucím známým směrem a dosahujícím svého cíle, který, ač není dán dopředu, je zřejmý ze samotného běhu událostí. Hlavní myšlenka, kterou sdílela nová škola s Bělinským, byla úcta k Petrovým reformám. To vedlo ke schvalování moskevské centralizace jako nezbytné podmínky existence Rusí. Veškerá historie se pak zdála být soupeřením dvou principů – bezprostředního patriarchálního a státního.“ K. N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Raznyja napravlenija v izučeníi ruskaj narodnosti*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 3, otd. III Russkaja litěratūra, s. 34.

604 Srov. tamtéž, s. 33.

605 Srov. K. N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statja pervaja*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 4, otd. III Russkaja litěratūra, s. 74–97. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statja vtoraja*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 6, otd. III Russkaja litěratūra, s. 28–59. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statja tretja i poslednjaja*, Otěčestvennyja Zapiski 1860, 8, otd. III Russkaja litěratūra, s. 59–89.

606 Srov. K. N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statja pervaja*, s. 82. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statja tretja i poslednjaja*, s. 62 a 78. Též srov. TÝŽ, *Raznyja napravlenija v izučeníi ruskaj narodnosti*, s. 33.

volně vstupovat či je stejně svobodně opouštět.⁶⁰⁷ Připomněl slova Granovského, že historické otázky mají své pořadí, čímž bylo míněno, že historiografii lze chápat jako sled postupně řešených otázek a témat, které vstupují do popředí zájmu a postupně po svém zodpovězení a vyřešení ustupují do pozadí, aniž by však zcela vymizely.⁶⁰⁸ Téma státní školy – vývoj státu jako instituce – bylo podle něj naplněno a zájem historiků se obrátil k dalšímu tématu, které označil za etnografické, tj. zkoumání dějin národa. Podle Bestuževa-Rjumina se tím uzavřelo období působení státní školy, které vystřídala její nástupkyně škola „narodnogo progressa“.⁶⁰⁹

Myšlenku Bestuževa-Rjumina, že státní škola, jakkoliv přínosná a významná, předala na přelomu 50. a 60. let 19. století pomyslné žezlo dalšímu proudu ruské historiografie, sdílel i další ze zakladatelů dějin dějepisectví jako samostatné disciplíny – Ivan J. Zabelin. V článku *Úvahy o současných úkolech ruských dějin a starožitností (Razmyšlenija o sovremennych zadačach russkoj istorii i drevnostěj, 1860)*⁶¹⁰ vyslovil názor, že nemá smysl psát „mrtvé“ dějiny. Podle něj byly před státní školou dějiny psány jako sled panovníků, válek, mírů atd., pouze na základě úředního materiálu, který nijak nevypovídá o skutečném životě. Konstatoval, že úkolem historika je zkoumat organické, živé dějiny, které zachytí život člověka, lidu, národa.⁶¹¹ Podle Zabelina je přitom třeba mít na zřeteli, že historické jevy a fenomény se rozvíjejí postupně, tj. organicky, a vytvářejí tak jednotný propojený celek. Takto stanovené požadavky podle něj splňovala díla Kavelina a Solovjova.⁶¹² S jejich pracemi se sice zcela neztotožňoval, ale uznával, že překonávala staré chápání historie a metody zkoumání dějin. Jelikož práce státní školy byly prvním krokem na cestě ke zpracování organických ruských dějin, tedy dějin, které by zachytily minulost v její celistvosti, označoval státní školu za organický proud („organičeskoje napravelnije“) ruské historiografie.⁶¹³ Zabelin sdílel Čičerinovo přesvědčení, že ruský stát a ruská státnost byly projevem a odrazem ruského národa a lidu v dějinách, a proto obhájoval zaměření státní školy na stát.⁶¹⁴

Ačkoliv Zabelin hodnotil činnost státní školy pozitivně, pociťoval stejně jako Bestužev-Rjumina, že dějepisná práce nemůže tematicky ustrnout a po zpracování

607 Srov. tamtéž, s. 35.

608 Srov. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Staťja tretja i poslednja*, s. 60.

609 Srov. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Staťja pervaja*, s. 75–76.

610 Ivan J. ZABELIN, *Razmyšlenija o sovremennych zadačach russkoj istorii i drevnostěj*, *Otčestvennyja Zapiski* 1860, 11, otd. I, s. 95–144.

611 „Její předmět (tj. historie – pozn. J. Š.) je organismus lidského ducha jako jevu a vyššího stupně živého organismu přírody, jehož výzkumem se zabývají přírodní vědy. Zkoumání a zachycení lidského života v podobě společnosti, národa, státu – jak chcete – je úkolem historie.“ Tamtéž, s. 97.

612 Srov. tamtéž, s. 116–118.

613 Srov. tamtéž, s. 120–121.

614 „Ve státě chápe národ sám sebe jako živý celek, uvědomuje si svoji sjednocující ideu.“ Tamtéž, s. 123.

právního materiálu by měly přijít na řadu prameny „etnografické“, zachycující lid a jeho každodenní život. Příslibem takového posunu pro něj byly uvodní přednášky Nikolaje I. Kostomarova (1817–1885) na petrohradské univerzitě.

Mínění Bestuževa-Rjulina a Zabelina, že státní škola ztratila svoji někdejší vitalitu a postupně začala v dějepisné práci ustupovat do pozadí, nebylo neoprávněné. První třetina 19. století se v ruské historiografii nesla ve znamení sporu normanistů, tedy sporu o původu Varjagů, který byl doprovázen polemikou mezi zastánci a odpůrci Karamzinova pojetí dějin. Následně je střídala otázka rodového uspořádání a problematika původu ruského státu jako instituce, nastolená státní školou, po níž pomyslnou štafetu dějepisné práce převzala nastupující generace historiků, k níž kromě Kostomarova patřil i Bestužev-Rjulin, Zabelin a Afanasij P. Ščapov (1831–1876). Pro úplnost doplním, že hovořit o nové generaci není v tomto případě zcela přesné, protože Kostomarov a Zabelin byli vrstevníky Solovjova a Kavelina a Bestužev-Rjulin a Ščapov byli vrstevníky Čičerina, ale výrazněji se v ruské historické obci prosadili až od 60. let 19. století.⁶¹⁵

Kostomarov působil v letech 1859–1862 na katedře ruských dějin petrohradské univerzity, kde se jeho nástupcem stal Bestužev-Rjulin, který zde vyučoval v letech 1865–1884. Kostomarov statí *Dvě ruské národnosti* (*Dve russkije narodnosti*, 1861) a přednáškou *O vztahu ruských dějin ke geografii a etnografii* (*Ob otnošenii ruskoj istorii k geografii i etnografii*, 1863) předložil vidění ruských dějin značně odlišné od koncepce státní školy. V základu jeho pojetí stál důraz na lid (národ), jeho charakteristické rysy a zkoumání toho, jak tyto rysy souvisely s dějinami národa. Kostomarov se proto zabýval slovanskou mytologií, památkami lidové slovesnosti a dalšími prameny zachycujícími povahové rysy národa. Zároveň poukazoval na to, že v případě Ruska nelze hovořit o jednom národě, ale zdůrazňoval federativní princip ruských dějin, tj. že Rusko je složeno z různých geografických a národních částí s různým charakterem. Kostomarov dokonce spatřoval ve federativním principu tendenci stojící v protikladu k principu jednotného samoděržavného Ruska, přičemž tyto dvě tendence podle něj formovaly ruské dějiny. Proto spatřoval zásadní význam ve zkoumání dějin jednotlivých regionů ruského impéria a vzhledem ke svému původu kladl důraz na maloruské, resp. ukrajinské dějiny.

Blízko ke Kostomarovovu pojetí ruských dějin měl i historik, etnograf a společenským smýšlením radikální demokrat Ščapov. Ten ve vstupní přednášce na kazańské univerzitě v roce 1860 prohlásil, že nevstupuje na katedru ruských dějin, aby rozvíjel úvahy o státu či ideu centralizace, ale proto, aby přednášel o národnosti a decentralizaci. V Kazani však nepůsobil dlouho, neboť po dalších výrocích

615 V následném textu o historických dílech a koncepci Kostomarova, Zabelina a Ščapova jsem vycházel z: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Istoriki Rossii: XVIII – načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 268–333 a 379–397. *Istoriki Rossii. Biografii*, Moskva 2001, s. 178–184, 199–206 a 252–257. Marina J. LAČAJEVA (ed.), *Istoriografija istorii Rossii do 1917 goda. T. 1*, Moskva 2004, s. 344–365. TÁŽ (ed.), *Istoriografija istorii Rossii do 1917 goda. T. 2*, Moskva 2004, s. 29–43 a 146–166.

s politickým podtextem byl v roce 1861 na osobní carův příkaz zatčen a odvezen do Petrohradu.

Zabelin se ve svém výzkumu věnoval „dějinám všedního dne“. Na toto téma publikoval ve 40., a zejména pak v 50. letech 19. století řadu statí a následně je v 60. letech shrnul do knih *Domácí život ruských carů v 16. a 17. století (Domašnj byt ruskij carej v XVI–XVII vekach, 1862)* a *Domácí život ruských careven v 16. a 17. století (Domašnj byt ruskich caric v XVI–XVII vekach, 1869)*. Badatelský zájem Zabelina byl široký a patřilo k němu i celoživotní sbírání pramenů ke středověkým dějinám Moskvy a jejího významu v ruských dějinách.

Kostomarov i Zabelin posouvali zkoumání ruských dějin k jiným tématům, než kterými se zabývala státní škola. Navíc jimi zdůrazňovaná témata rezonovala i s novou společenskou situací po zrušení nevolnictví, které udělalo občany z obyvatelstva v nesvobodném postavení, jež do té doby tvořilo většinu společnosti. Dějiny státu a jeho utváření a upevňování nebyly společensky žádaným tématem.

Nastupující generace historiků nastolila nová témata v ruské historiografii ve stejné době, kdy státní škola polevila ve své činnosti. V roce 1855 náhle zemřel Granovskij a nikdo z jeho nástupců na kateře obecných dějin nebyl podobně výraznou osobností ani se nijak nepřimkl ke státní škole. Od konce 50. let 19. století se Kavelin i Čičerin postupně přestali věnovat ruským dějinám, což se výrazně projevilo v 60. letech. Kavelin se omezil na jednu přednášku a jednu obsáhlejší recenzní stať. Čičerin v daném období publikoval pouze jedinou vědeckou práci, a sice svoji doktorskou disertaci o dějinách svobody v Evropě, která čítala šest set stran. Ruské dějiny v ní však zaujímaly pouze několik desítek stran. Kavelin i Čičerin své poslední práce z ruských dějin publikovali v roce 1866.

A nejen to. Jestliže v 50. letech 19. století navazovaly společenské úvahy Čičerina a Kavelina na jejich historická bádání, pak v dalším desetiletí to bylo naopak: historická bádání již pouze doplňovala jejich úvahy společenské, politické a státovědné. Onu historickou argumentaci, která stála v 50. letech v základech jejich liberálních úvah, již v 60. letech nepoužívali. Navíc došlo mezi Kavelinem a Čičerinem v roce 1861 k názorové roztržce, po níž zcela ukončili své přátelství a přerušili veškeré kontakty. V tomtéž desetiletí Kavelin i Čičerin postupně opustili univerzitní prostředí; první v roce 1861 a druhý v roce 1867. Kavelin po nuceném odchodu z vysokoškolského prostředí přijal místo úředníka na ministerstvu financí a věnoval se jiným badatelským tématům; Čičerin se po roce 1867 stáhl na rodinný statek, kde se zabýval teorií práva a státovědou.

Jediný, kdo se ze státní školy s nezměněnou intenzitou věnoval ruským dějinám, byl Solovjov, který pokračoval v práci na svém monumentálním díle *Dějiny Ruska od nejstarších dob*. Každý rok pravidelně vydával další svazek této objemné syntézy. Na nejstarší ruské univerzitě přednášel ruské dějiny více než třicet let až do své smrti v roce 1879 a již za svého života se stal jedním z nejvýznamnějších ruských historiků vůbec. Díky jeho osobě je proto oprávněné hovořit o činnosti

státní školy až do konce 70. let 19. století. Avšak Čičerinovo i Kavelinovo působení v ruské historické vědě se v 60. letech 19. století uzavřelo. To bude více patrné z následujících podkapitol o odborných i společenských aktivitách Čičerina a působení státní školy v 60. letech 19. století.

6.2 Studentské nepokoje roku 1861

Čičerin se vrátil zpět do Ruska na jaře roku 1861 poté, co ho v Paříži zastihla zpráva, že byl jmenován mimořádným profesorem státního práva na moskevské univerzitě. Nabídku profesorského místa přijal bez váhání. Čičerin byl totiž přesvědčen, že Rusko vstupuje do nové epochy, a přál si být aktivním účastníkem těchto dějinných zvrátů. Reformy chtěl podpořit z univerzitní katedry. Studenty hodlal seznámit s právem, státními systémy a politickým uspořádáním evropských zemí, aby sami pochopili, že cesta reforem je cestou pokroku a cestou k lepšímu Rusku.⁶¹⁶ Nicméně Čičerin nastupoval profesorskou dráhu v nelehké době, kdy ruskými univerzitami zmítaly studentské nepokoje. Jeho názory byly tehdy interpretovány jako konzervativní, provládní a monarchistické.⁶¹⁷

Po nástupu nového cara na trůn byla uvolněna cenzurní pravidla a dohled nad univerzitami. V souvislosti s očekáváním nové univerzitní reformy, která by nahradila univerzitní řád z roku 1835, rostlo studentské hnutí, které začalo narušovat chod univerzit. Studenti organizovali schůze, kde diskutovali o politice a vyjadřovali se k vládním krokům. Vynucovali si, aby se jejich schůzí účastnili děkaní či rektor a aby obhajovali přímo před studenty činnost univerzitního vedení. Organizovali i ilegální knihovnu se socialistickou literaturou. Otevřeně vystupovali proti vyučujícím, s jejichž výukou nebyli spokojeni. Řada profesorů byla na přednáškách vypískána. Počátkem roku 1861 považovaly vládní úřady politizaci univerzit za zcela neudržitelnou a rozhodly se tvrdě zasáhnout. Příznačná byla již změna ministra národního vzdělávání, kterým se stal voják – admirál Jevfimij V. Puťatin (1803–1883), jehož úkolem bylo obnovit studentskou disciplínu. Jeho zásluhou vznikla na konci jara 1861 nová univerzitní pravidla, která mj. výrazně omezovala studentskou spolkovou činnost, posilovala dozor nad studentskou činností a chováním studentů, a to i v jejich volném čase. Dále zaváděla platbu za studium, což mělo vyloučit ze studia nemajetné studenty, mezi nimiž se nejvíce šířily radikálně demokratické a socialistické myšlenky. Tato nová pravidla však nebyla studentům

616 Srov. Boris N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putšestvijsje za granicu*, Moskva 1932, s. 126–127.

617 Srov. Josef ŠAUR, *Za carja i protiv něgo. Boris N. Čičerin kak storonnik pravovogo gosudarstva i protivnik radikalizma*, Novaja rusistika 7, 2014, 1, s. 125–133.

oznámena dopředu, ale až na začátku podzimního semestru 1861. Studenti se jim odmítli podřídit a na univerzitách vypukly masové nepokoje.⁶¹⁸

Studentské protesty začaly na petrohradské univerzitě, kde byly nejsilnější a odkud se šířily na další univerzity. Část vysokoškolských pedagogů stála na straně studentů. Nejaktivnější byla skupina profesorů petrohradské univerzity sdružených okolo K. D. Kavelina (Alexandr N. Pypin [1833–1904], Michail M. Stašjulevič [1826–1911], Vladimir D. Spasovič [1829–1906] ad.). Kavelinovo výrazné zapojení do řešení univerzitní otázky nebylo nijak překvapující. Již od roku 1858 se podílel na přípravě reformy univerzit a od jara 1861 předsedal komisi, která měla připravit text nového univerzitního řádu. Pravidla pro vysoké školy, vydaná ministerstvem národního vzdělávání, byla však v příkrém rozporu s návrhy zmíněné komise. Profesori sice neschvalovali studentské nepokoje, ale vinili z nich vládu a prosazovali provedení univerzitní reformy, jejíž součástí měla být i legální úprava studentské samosprávy. Byli přesvědčeni, že budou-li studenti zapojeni do činnosti akademické obce, ochrání je to před vlivem revolučních myšlenek lépe než represivní politika. Studenty v jejich protestech také podporovali v periodickém tisku Gercen a Černyševskij, kteří svými výzvami a kritikou činnosti nového ministra národního vzdělávání situaci dále vyostřovali. Radikálnědemokratickým autorům byly trnem v oku poplatky za studium, jež dělaly z vysokoškolského vzdělávání záležitost bohatých elit. Vyhrocená situace v Petrohradě přiměla na konci září 1861 Puřatina zavřít univerzitu, na což studenti reagovali rozsáhlými protesty, které vyvrcholily v říjnu 1861 střety studentů s policií, po nichž následovalo hromadné zatýkání. Petrohradská univerzita zůstala uzavřena až do podzimu 1863, kdy vstoupil v platnost nový univerzitní řád.⁶¹⁹

Návrhy petrohradských profesorů (především Kavelina) na řešení situace nebyly vyslyšeny.⁶²⁰ Lví podíl na tom měla část profesorů moskevské univerzity, z nichž nejvýrazněji vystupoval právě Čičerin. S Kavelinem se shodoval v tom, že univerzity nutně potřebují reformu a že za vyostření studentských nepokojů nesou odpovědnost správní úřady. Čičerin stejně jako řada dalších považoval zavedení poplatků za studium za nešťastný krok, který vládu diskredituje v očích převážně většiny vzdělané společnosti. Na rozdíl od Kavelina se stavěl proti rozsáhlé univerzitní autonomii, jejíž součástí by měla být i studentská samospráva. Čičerin volal po uklidnění situace, po trpělivosti obou stran a hlavně po ochotě slevit ze svých

618 O nepokojích srov. Regina G. EJMONTOVA, *Ruskije univerzity na puľach reformy: šestiděsťatyje gody XIX veka*, Moskva 1993, s. 46–69. Anatolij I. AVRUS, *Istorija rossijskich universtitětov. Kurs lekcij*, Saratov 1998, s. 46.

619 Srov. R. G. EJMONTOVA, *Ruskije univerzity na puľach reformy*, s. 49–52 a 63–64.

620 Kavelinovy vzpomínky na události roku 1861 srov. Konstantin D. KAVELIN, *Sobranije sočinenij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 2*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 1192–1206.

požadavků. Řešení situace bylo podle něj možné hledat pouze za předpokladu, že budou dodržovány platné zákony a pravidla.⁶²¹

Své postoje k univerzitní otázce popsal Čičerin v korespondenci bratrovi Vasilijovi, který působil na ministerstvu zahraničí a měl blízko k samotnému ministru zahraničí Alexandru M. Gorčakovovi (1798–1883). Vasilij Čičerin dával Gorčakovovi číst bratrovy dopisy a ten je pak postupoval dále. Čičerinovy úvahy tak kolovaly mezi nejvyššími představiteli státu, a dokonce je četl i panovník. Nejvíce zapůsobil dopis, v němž Čičerin napsal, že „v současnosti potřebuje Rusko dvě věci: liberální reformy a silnou vládu“.⁶²² Právě výrok „liberální reformy a silná vláda“ je esenciálním vyjádřením Čičerina politického kréda té doby. Zároveň v pregnantní zkratce zachycuje veškerou problematičnost Čičerina politického uvažování – snahu spojit dvě protichůdné tendence. Zejména v pozdějších desetiletích se také ukázalo další úskalí této koncepce. Čičerin nenašel pro své myšlenky zastánce. Pro opoziční hnutí byl příliš konzervativní a pro vládní místa zase příliš svobodomyšlný.

Snaha Čičerina o urychlenou normalizaci situace pramenila i z obavy, že při jejím vyhocení by mohly vládní kruhy sáhnout k paušálnímu řešení, které by negativně postihlo celé univerzitní prostřední, a nikoliv jen viníky.⁶²³ Tato obava vycházela mj. i z toho, že se jednalo o rok 1861, kdy byla postupně po celém Rusku vyhlášována rolnická reforma, tj. zrušení nevolnictví. Státní úřady se obávaly reakcí nevolníků a se zvýšenou citlivostí vnímaly jakékoliv nepokoje. Státní administrativu Čičerin přesvědčoval, že radikálové představují jen malou část studentstva, a tvrdil, že studentské hnutí je přeceňováno. Velký podíl na radikalizaci mládeže měla podle Čičerina publicistická činnost Nikolaje G. Černyševského a radikálních demokratů.⁶²⁴ Čičerinovy obavy nebyly přehnané, ostatně díky bratrovi byl dobře informován o náladách ve vládních kruzích. V Petrohradě byla situace skutečně vážná, k čemuž nemalou měrou přispívaly i přehnané zprávy kurátora tamního učebního okresu. Ten nepokoje interpretoval jako politicky podmíněné, v nichž studenti i profesori zastávají stejná stanoviska, což, jak jsme viděli, neodpovídalo skutečnosti, a namířené proti stávajícímu politickému řádu.⁶²⁵

V říjnu 1861 byl Čičerin společně s S. M. Solovjovem, Stěpanem V. Ješevským (1829–1865) a Osipem M. Boďanským (1808–1872) vybrán univerzitní radou za člena komise pověřené přípravou zprávy pro ministra národního vzdělávání,

621 Srov. Leonid M. ISKRA, *B. N. Čičerin i universitetskij vopros v načale 60-ch godov XIX veka*, in: *Rossijskije universitěty v XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnych statěj. Vypusk 6, Voroněž 2002, 39–40.

622 „...v nastojáščejem vremja v Rossii potrebnj dve veščj: liberalnyje mery i silnaja vlast.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitět*, Moskva 1929, s. 24. Kontext výroku i to, jak ho Čičerin vysvětloval v další korespondenci, srov. tamtéž, s. 24–30.

623 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitět*, s. 25.

624 Tamtéž, s. 16.

625 Srov. Raisa A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004, s. 353.

příčemž textace zprávy připadla Čičerinovi. Hlavním cílem dokumentu bylo ochránit moskevskou univerzitu před osudem téže instituce v Petrohradě. Profesori argumentovali, že Moskva nebyla centrem nepokojů a fungování univerzity nebylo fatálně narušeno. Zároveň poukazovali na to, že nová pravidla se neosvědčila a měla by být zrušena, jakmile to politická situace dovolí. Zpráva byla úspěšná. Moskevská univerzita v souvislosti se studentskými nepokoji zásadně neutrpěla. A vládní místa obnovila přípravu nového univerzitního řádu.⁶²⁶

V téže době, tj. v říjnu 1861, kdy se Čičerin snažil v soukromých dopisech, předávaných bratrem vlivným vládním činitelům, uklidňovat nejvyšší místa, vystoupil Čičerin ostře i proti studentskému radikalismu ve své úvodní přednášce na moskevské univerzitě.⁶²⁷ V dobovém kontextu zcela zapadlo vynikající Čičerinovo vymezení předmětu státovědy a výčet evropských myslitelů, jejichž politické a společenské ideje chtěl studentům ve výuce představit. Výrazně více rezonovaly Čičerinovy nářky na tehdejší aktuální situaci. Čičerin označil jakékoliv protesty za jdoucí proti duchu doby. S odkazem na zrušení nevolnictví hovořil o tom, že v Rusku proběhla největší reforma v jeho dějinách, a zdůrazňoval, že další se chystají. Rusko podle něj nestagnovalo, jak někteří mínili, ale rychle kráčelo kupředu. Vyzýval studenty, aby se připravovali na budoucí povolání řádným a pilným studiem, a nikoliv čtením novin, což byl zjevný výpad proti Gercenovi a Černyševskému.⁶²⁸ Největší ohlas měla pasáž o zákonech:

„Podřízení se zákonu je prvním požadavkem pravdy, prvním příznakem občanství, první podmínkou svobody. Anarchistická svoboda je předsíní despotismu. Jedině svoboda podřízená zákonu může ustavit pevný pořádek. A nemyslete si, že by se podřizování zákonu omezovalo jen na zákony dobré. Pokud by každý dodržoval jen ty zákony, které považuje za dobré, nastala by vláda anarchie. Ve všech zemích světa jsou zákony dobré i špatné, ale povinnost dodržovat platí pro oboje.“⁶²⁹

Čičerin tím jinými slovy zopakoval jednu z Ciceronových ústředních myšlenek o zákonech: „Jsme podrobeni zákonům, abychom mohli být svobodní“ („Legum

626 Srov. Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 221–225.

627 Text přednášky otiskl Čičerin o rok později v knize *Několik současných otázek*. Novější vydání srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 372–383.

628 Tamtéž, s. 372–373 a 375.

629 „Povinenije zakonu – vot pervoje trebovanije pravdy, pervyj znak graždanstvennosti, pervoje uslovije svobody. Svoboda anarchičeskaja – preddverije děspotizma. Svoboda, podčinjajuščajasja zakonu, odna možet ustanovit pročnyj porjadok. Ně dumajťe pritom, čtoby povinenije zakonu ograničalos odnimi chorošimi zakonami. Jesli b vsjakij stal ispolňat tolko tě zakony, kotoryje on sčitajet chorošimi, to bylo by polnoje gospodstvo anarchii. Vo vsech stranach mira jest zakony i chorošije, i durnyje; no objazannost povinenija rasprostraňajetsja na vse.“ Tamtéž, s. 379.

servi sumus ut liberi esse possimus“). Čičerinova vstupní přednáška jednoznačně mířila proti dobovému nihilismu ruské mládeže, který ostatně kritizovala i dobová literatura, např. Turgeněv v románu *Otcové a děti*. Čičerinovo mínění, že svoboda překračující meze špatného zákona je svévolí, která vede k despotismu, protičečilo však jeho skutkům. Sám Čičerin porušil zákon krátce před smrtí Mikuláše I. a na počátku vlády Alexandra II. tím, že se podílel na ilegální opoziční literatuře. V Čičerinově myšlení tak hrál svoji úlohu i dobový kontext, který v přednášce z pochopitelných důvodů nezmínil. Jednoznačným nedostatkem přednášky bylo, že Čičerin do ní nezakomponoval své kritické poznámky ke státní politice v otázce školství, jež známe z jeho korespondence.

Přednáška byla interpretována současníky jako výraz Čičerinova přestupu od liberalismu ke konzervatismu. G. Hamburg označil Čičerinovu přednášku za vrchol jeho konzervativních názorů.⁶³⁰ Dobový tisk Čičerinovu přednášku jednomyslně odmítl.⁶³¹ Výjimkou nebyly ani pichlavé útoky označující Čičerina za nového Fadděje Bulgarina (1789–1859), spisovatele a někdejšího spolupracovníka carské tajné policie. Zcela opačného mínění byla oficiální místa, která si přednášku vyložila po svém. Text přednášky předložil ministr zahraničí Gorčakov panovníkovi, který ji pochválil.⁶³² Byť Čičerin v korespondenci, jež byla ve vládních kruzích čtena, jasně hovořil o nutnosti „liberálních reforem a silné vlády“, oficiální místa věnovala pozornost jen druhé části výroku. Jestliže Čičerin vystoupil proti narušitelům právního pořádku, neznamenalo to, že plně schvaloval činnost vládních orgánů. Nicméně vládní místa vnímala Čičerina jako názorově spřízněnou osobnost, a proto ho chtěla přizvat k užší spolupráci, čímž mu jen prokázala medvědí službu.

Puřatin nabídl Čičerinovi místo na petrohradské univerzitě, kde dalo mnoho profesorů (včetně Kavelina) výpověď. Ministr se dokonce osobně vypravil do Moskvy, aby Čičerina přemluvil. Dále vydal pokyn cenzorům, aby nedovolili tisknout texty kritizující Čičerinovu přednášku. A v neposlední řadě ministr vnitra Pjotr A. Valujev (1815–1890) vyzval Čičerina, aby se stal přispěvatelem provládního periodika *Severnaja počta*. Čičerinova úvodní přednáška se tím, aniž ji tak mínil, obrátila proti němu samotnému: vysloužil si jí pověst trůnem placeného publicisty. V několika dopisech Čičerin zdvořile odmítl nabídky obou ministrů a cenzurní ochranu tvrzením, že není běžný úředník, plnící nařízení shora, ale svobodný myslitel, který dokáže kritikům odpovědět sám.⁶³³

630 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 227–228.

631 Srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvítii Rossii, kapitalizme, socializme*, Voroněž 1999, s. 34.

632 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 44.

633 Srov. tamtéž, s. 47–52. Dále srov. Sergej S. SEKIRINSKIJ, *Boris Nikolajevič Čičerin*, in: Boris S. ITENBERG – Valentin V. ŠELOCHAJEV (eds.), *Russkije liberaly*, Moskva 2001, s. 99. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 228–233. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 368–372.

Studentské nepokoje zapříčinily definitivní názorový rozkol Čičerina a Kavelina. Zatímco Čičerin utvrdil své postavení v akademickém prostředí, Kavelin dal na protest proti vládnímu postupu a uzavření petrohradské univerzity v říjnu 1861 výpověď. Čičerinovo angažmá v celé záležitosti chápal Kavelin jako zradu ideálů, jež oba hájili na počátku vlády Alexandra II. Na přelomu let 1861 a 1862 si vyměnili několik dopisů, v nichž se Čičerin snažil bývalému učiteli a příteli vysvětlit svoji názorovou pozici a obhájit své konání.⁶³⁴ Avšak marně. Kavelin mu mj. napsal:

„Nyní je mi zcela jasné, že naše názory, cesty, to, jak konáme, sympatie a antipatie jsou zcela rozdílné. Rozděluje nás propast, kterou nevyplní ani vzpomínka na Granovského, ani vzpomínka na to, jak jsme si byli blízcí a jak jsme spolupracovali. Každý z nás půjde svojí cestou, aniž bychom se pouštěli do zbytečných sporů, které jen bezvýsledně jitrí rány.“⁶³⁵

Čičerin na to reagoval vysvětlujícím dopisem, na nějž však nedostal odpověď. Přerušeni jejich spolupráce a komunikace bylo trvalé. O šest let později se Čičerin a Kavelin krátce setkali u lůžka nemocného přítele Nikolaje A. Miljutina. Kavelin však znovu odmítl všechna Čičerinova vysvětlení a až do Kavelinovy smrti v roce 1885 si nevyměnili jediný dopis, nereagovali recenzí na své práce, jinými slovy důsledně se ignorovali.

Na jedné straně sice Kavelinovo „vypovězení přátelství“ Čičerinovi narušilo pocit sounáležitosti zjevný v 50. letech 19. století, kdy se oba společně hlásili k ruskému liberalismu, na straně druhé neměl Kavelin zcela pravdu, když napsal, že jejich názory, to, jak konají, či jejich sympatie a antipatie jsou zcela rozdílné. Přestože se neshodli ve všem, neznamenala jejich roztržka, že by i nadále nesdíleli řadu shodných či podobných názorů na ruské dějiny či na některé tehdy řešené společenské otázky. A. Walicki v této souvislosti zdůrazňoval, že i přes názorové štěpení, které ve svém vývoji ruský liberalismus v 50. a 60. letech 19. století prodělal, sdíleli Kavelin i Čičerin shodné základní společensko-politické ideje.⁶³⁶

634 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 61–65.

635 „Тепер мені совершенно ясно, что наши взгляды, пути, способ действий, симпатии и антипатии совершенно различны. Мы разделяем бездна, которую не наполнит ни память о Грановском, ни память о том, что мы прежде были близки и действовали вместе. Каждый из нас пойдет своей дорогой, не вдаваясь в бесполезные словопрения, которые только поднимают зло со dna души, без всякого результата.“ Tamtéž, s. 63.

636 Srov. Andrzej WALICKI, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 234–235.

6.3 Čičerinovy společenské a politické postoje v 60. letech 19. století a kontext státní školy

6.3.1 Čičerin ve sporu „otců s dětmi“

Pro název podkapitoly jsem zvolil odkaz na román Ivana S. Turgeněva vydaný v roce 1862. Turgeněv v něm pregnantně zachytil polarizaci ruského společenského myšlení na počátku vlády Alexandra II. Nermalou úlohu v něm sehrávala generace intelektuálů, jejíž společenské názory se formovaly na konci 30. a během 40. let 19. století a jež byly ovlivněny německou idealistickou filozofií. To byla generace „otců“. Proti nim vystupovala generace „dětí“, což byli ruští intelektuálové ovlivnění myšlenkami utopického socialismu, materialismu a pozitivistické filozofie. Turgeněv je nazval „nihilisty“ a toto označení se rychle vžilo jako obecné pojmenování pro radikální odpůrce stávajících společenských pořádků. K hlavním představitelům tehdejšího ruského radikálního myšlení patřili Nikolaj G. Černyševskij, Nikolaj A. Dobroľjubov (1836–1861) a Dmitrij I. Pisarev (1840–1868), jejichž myšlenky prezentované v článcích a kritických statích publikovaných v *Sovremenniku* a *Russkom slove* měly mocný vliv na ruskou, především univerzitní mládež.⁶³⁷

Prosazování myšlenek materialismu napomáhaly úspěchy evropských exaktních věd. Mladí Rusové četli knihy Georga Büchnera (1813–1837) a Jacoba Moleschotta (1822–1893). Pod jejich vlivem se jim svět a vesmír jevily jako složené výhradně z hmoty a nabývali dojmu, že tento svět je možné redukovat na chemické a fyzikální procesy a že v tomto světě není místo pro metafyzické substance. Od Ludwiga Feuerbacha (1804–1872) čerpali přesvědčení, že náboženství je pouze výtvořem člověka, který své tužby promítá do představy Boha jako ideální bytosti. Díky práci Henryho T. Buckleho (1821–1862) *Dějiny civilizace v Anglii*, která byla v Rusku velmi populární, resp. jejímu rozsáhlému úvodu, se měnil i pohled na dějiny. Buckle odmítl dosavadní pojetí historiografie a zaměnil ji sociologickým přístupem, založeným na matematickém a statistickém zkoumání opakujících se jevů.⁶³⁸

K polarizaci ruského společenského myšlení přispěly mj. i Alexandrovy reformy, k nimž jednotlivé společenské skupiny zaujímaly různě pozitivní či negativní postoje, přičemž k horlivé diskusi napomáhalo uvolnění cenzurních pravidel. Ta umožňovala jak existenci silně monarchistických, tak i radikálně opozičně laděných periodik. Uvedený spor „otců s dětmi“ spočíval především v otázce hodnot. Mladí ruští radikálové byli přesvědčeni, že lidstvo stojí na prahu nového stadia a vše, co zůstává ze starého světa, může být rozbito. Po smrti Dobroľjubova (1861)

637 Srov. Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 316–330. Derek OFFORD, *Nineteenth-Century Russia Opposition to Autocracy*, London 1999, s. 44–65.

638 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 329.

a zatčení Černyševského (1862) se „mluvčím“ ruských nihilistů stal Pisarev.⁶³⁹ Ten prosazoval „ničení estetiky“ (vzvedávání utilitárních hodnot umění na úkor estetických) a prohlašoval, že pár dobrých bot má větší hodnotu než Shakespearova hra.⁶⁴⁰ Ve svých textech Pisarev vyzýval k útoku na instituce a konvence s odůvodněním, že co padne, nestojí za to, aby bylo zachováno. Byl přesvědčen, že přítomnost již patří minulosti a že ničení představuje tvůrčí akt.⁶⁴¹ Pro velkou část ruských intelektuálů, která vzešla z doby sporu slavjanofilů a zapadníků, bylo nepochopitelné pohrdání filozofickým idealismem a hodnotami, jež považovala za samozřejmé. Právě spor „otců s dětmi“ tvoří myšlenkový rámec, v němž Čičerin formuloval své společenské a politické názory 60. let 19. století.

Na konci roku 1861 a během roku 1862 publikoval Čičerin sérii statí k aktuálním otázkám, které, doplněné o některé dřívější texty, ještě v roce 1862 vydal knižně pod názvem *Několik současných otázek (Něskolko sovremennych voprosov)*.⁶⁴² Tyto statě lze chápat jako pokračování Čičerina rozkolu s radikálními demokraty, započatého na konci 50. let 19. století sporem s Gercenem, a jako výpad proti dobovému nihilismu. Čičerin v knize prezentoval koncepci konzervativního liberalismu, jež v sobě spojuje občanské svobody a vládnoucí moc, práva jedince a jeho povinnosti vůči společnosti a státu, pokrok a tradici.⁶⁴³ Myšlenka monarchie vystavěné na úctě všech k zákonu byla v Čičerinových představách spojena s ideálem vzdělané a mravně vyspělé společnosti. K nejdůležitějším elementům, jimiž se vyznačoval právní stát, Čičerin řadil samosprávu, svobodné a nezávislé soudy a střední společenskou vrstvu. Jejich prosazení a konstituování v ruském prostředí vyžadovalo podle Čičerina ode všech ochotu slevit ze svých individuálních požadavků ve prospěch těch celospolečenských. Ve společnosti sjednocené ideály svobody, patriotismu a státnosti viděl Čičerin hradbu proti krajnostem – reakci i radikalismu.⁶⁴⁴

Čičerin vystavěl svoji představu konzervativního liberalismu na přesvědčení, že individuální svoboda je přirozenou lidskou touhou a že je možné ji rozvíjet pouze

639 Pro úplnost dodávám, že Pisarev byl v roce 1862 zatčen stejně jako Černyševskij. Avšak díky šlechtickému původu měl řadu úlev a ve vězení rozvinul bohatou publicistickou činnost. Čtenáři povětšinou ani netušili, že autor brilantních kritických úvah sedí za mřížemi. Srov. Radeagast PAROLEK – Jiří HONZÍK, *Ruská klasická literatura (1789–1917)*, Praha 1977, s. 231.

640 Srov. D. OFFORD, *Nineteenth-Century Russia Opposition to Autocracy*, s. 61.

641 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 330.

642 Srov. B. N. ČIČERIN, *Něskolko sovremennych voprosov*, Moskva 1862. Nově vydáno v souboru jeho děl: TÝŽ, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 365–504. K tomu též srov. J. ŠAUR, *Ruský liberalismus – mezi politickým programem a hodnotovým systémem (na příkladu B. N. Čičerina)*, in: Ivo POSPÍŠIL – Miloš ZELENKA – Anna ZELENKOVÁ (eds.), *Aktuální problémy současné slavistiky: (jazyk – literatura – kultura – politika)*. Brno 2015, s. 461–467.

643 Ke zvláštnostem Čičerina liberalismu mj. srov. Vladimír A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, Saratov 2004, s. 155–159.

644 Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 633.

v rámci právního státu. Odmítal revoluci a klonil se k evoluci, tj. k postupným reformám. Zároveň podtrhával nutnost přihlížet k dějinné a národní ruské tradici. Tím se zařadil do plejády ruských konzervativních liberálů 19. a počátku 20. století. Pojem konzervativní liberál nejspíše jako první použil kníže Pjotr A. Vjazemskij (1792–1878) pro označení Puškina. Ke konzervativním liberálům lze zařadit i Nikolaje V. Mordvinova (1754–1845), Michaila M. Speranského (1772–1839), Čičerinova blízkého přítele Ivana S. Turgeněva (1818–1883), později pak Anatolije F. Koniho (1844–1927), Dmitrije N. Šipova (1851–1920) či Pjotra B. Struveho (1870–1944) a některé další.⁶⁴⁵

Čičerin si uvědomoval, že svými postoji a názory do tehdejšího ruského společenského a politického myšlení nezapadá, a hledal proto způsob, jak správně pojmenovat své ideové postoje. V 50. letech 19. století sám sebe označoval výhradně jako liberála, ale toto slovo se začalo počátkem 60. let užívat k označení široké skupiny příznivců pokroku a oponentů režimu obecně. Navíc slova jako společnost, společenské mínění, „glasnost“, zastupitelské orgány se příliš často objevovala ve slovníku radikálů. Čičerin si proto začal klást otázku, zda je stále liberálem v tom smyslu, jak s tímto výrazem operovala dobová publicistika. Ve své korespondenci se zprvu distancoval od „laciného liberalismu“, který v jeho očích byl pouze ignorantským criticismem a jenž ve jménu svobody bortil vše zavedené. Sám o sobě začal hovořit jako o „skutečném liberálovi“ nebo o stoupenci „klidného, racionálního a vážného liberalismu“, či dokonce o „provládním liberálovi“ a „konzervativním liberálovi“. Jeho snahy o stratifikaci ruského liberalismu či o upřesnění pojmového aparátu nepadly na úrodnou půdu. Jednak sám Čičerin zpočátku nedefinoval, co přesně pojem „skutečný liberál“ znamená, jednak pojem „provládní liberál“ je zjevný oxymóron.⁶⁴⁶

Tehdejší ruskou společnost nejvíce provokovaly Čičerinovy výzvy k ochraně práva a pořádku a k nutnosti dodržovat zákony, což vedlo k tomu, že ho nakonec ruská publicistika té doby označila za jeden z pilířů konzervativní strany v Rusku. Čičerin se proto rozhodl v polovině roku 1862 lépe specifikovat svůj politický program, který, jednoduše řečeno, spočíval v tom, že sám sebe v pravolevém politickém spektru viděl napravo od radikálních demokratů a laciných liberálů (jak je sám označoval), avšak zároveň nalevo od dogmatických konzervativců a monarchistů, tedy uprostřed. Čičerin tuto středovou pozici nazýval „racionálním konzervatismem“, protože slovo liberál již podle něj zprofanovala svobodomyšlná opozice.⁶⁴⁷ R. Pipes upozorňoval, že tyto dvě skupiny – mínění radikálové a konzervativci – se shodli jen na jedné věci, a sice že zástupci politického středu se

645 Srov. Richard PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, New Heaven – London 2005, s. 64–114 a 157. Leonard B. SCHAPIRO, *Russian Studies*, New York 1988, s. 125.

646 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 255. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 28–29.

647 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 256.

rozhodně myslí, čímž se vysvětluje Čičerina ostrakizace v dobovém společenském myšlení.⁶⁴⁸

Čičerin reagoval na kritiku, jíž ho častovali jeho názoroví oponenti, krátkým, avšak zásadním článkem *Míra a meze (Mera i granicy)*.⁶⁴⁹ Ruské myšlení se podle něj vyznačovalo absencí mezí a v důsledku toho Rusové o všech pojmech a kategoriích přemýšleli jako o neohrazených a absolutních. Čičerin to ilustroval několika příklady, např. chápání moci. Ta byla pro Rusy neomezená, a to nejen ta samoděržavná carská, ale i na místní úrovni. Každý činitel sám sebe chápal jako neomezeného vládce a na odpor vedený v mezích zákona hleděl jako na svévoli a rebelii.⁶⁵⁰ Čičerin soudil, že podobně Rusové chápali svobodu a zapomínali, že svoboda jednoho je omezena svobodou druhého a svobodu všech omezuje činnost vlády a nikdo nemůže mít svobodu absolutní.⁶⁵¹ Důležité nebyly v Čičerinově chápání jen meze, ale i míra. Čičerin se podivoval, proč bylo obtížně pochopitelné, že je možné hovořit zároveň o centralizaci a volené samosprávě. Obojí mělo své místo ve společenském uspořádání, ale důležitá byla míra, která je vymezovala.⁶⁵² Absence kategorií míry a meze, které by měly být vlastní každému pojmu, resp. každý pojem by měl být charakterizován jak mírou, tak mezí, vznikala podle Čičerina v ruských diskusích značná nedorozumění. To, kde leží tyto meze, jaká má být míra koexistence různých společenských sil, bylo podle něj různé. Určení mezí podle něj vyplývalo z konkrétní situace: u každého národa bylo jiné, a proto muselo být nastaveno s ohledem na tyto odlišnosti, a nikoliv slepě kopírováno.⁶⁵³ Nedostatek míry a mezí vedl podle Čičerina i k nepochopení a překroucení jeho názorů. Jelikož se jedná o zásadní vysvětlení vlastních postojů, dovoluji si ocitovat delší část Čičerina textu:

„Dokazujete existenci známého pojmu či principu a chápou vás tak, že nic jiného kromě tohoto pojmu neexistuje a že ve vašich očích vylučuje či pohlcuje vše ostatní (...). Doslova jste řekli, že vláda nemůže dělat všechno, že je nezbytná samostatná činnost společnosti; stěžujete si, že jsme si my, Rusové, příliš přivykli všechno vyžadovat, všechno očekávat od vlády; a kritik, aniž by se zadrhl, tvrdí, že podle vás se vše uskutečňuje a musí uskutečňovat jen mocí a skrze moc. V jiné zemi by podobné soudy připsali nesvědomitosti; u nás je to prostě šíře rozumu, neschopnost číst a rozumět tomu, co čteme, naprostá neschopnost proniknout do cizích myšlenek, vyplývající z neschopnosti vymezit ty vlastní. Dále říkáte, že stát nemůže být vystaven jen na jedné právní teorii,

648 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 329.

649 Srov. nejnovější vydání B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 402–406.

650 Tamtéž, s. 402.

651 Tamtéž, s. 403.

652 Tamtéž, s. 404.

653 Tamtéž, s. 406.

na pouhých abstraktních principech; celý oddíl vědy věnujete tezí o vlivu životních podmínek na stát, za vyvrcholení politických věd prohlašujete politiku, tj. učení o přizpůsobení státních principů k různým podmínkám života; odpovídají vám, že zcela odmítáte život a uznáváte, že na světě není nic kromě mrtvého státního mechanismu. Mluvíte o dodržování zákona jako o základním právním principu, což je samo o sobě zjevné; namítají vám, že právní vědec nemá co dělat s dodržováním zákonů, že právník není oficiální strážce soudnictví a že zákon není neměnná pravda a neomylný výrok proroka nepodléhající změnám, s čímž samozřejmě dopředu souhlasíte.⁶⁵⁴

Dále Čičerin pokračoval ve vysvětlování svých pozic článkem *Co jsou to konzervativní principy (Čto takoje ochranitelnyje načala)*.⁶⁵⁵ V něm poukazoval na to, že většina ruské společnosti vnímala slovo konzervativní jako nepřítazlivé, spojované s negativními rysy ruského politického života a ztotožňované se zvlí a korupcí. Přitom v Evropě nebyl podle Čičerina konzervatismus považován za něco pejorativního. Naopak podle něj evropský konzervatismus nestál proti svobodě, ale uvědomoval si její limity. Čičerin zdůrazňoval, že výsledkem politických snah nemá být nekočenný pokrok a bezbřehá svoboda jedince, ale zdokonalení všech elementů společenského života. K tomu je zapotřebí udržení jednoty společnosti. V Rusku viděl jako garanta národní jednoty stát, což ovšem neznamenalo, že by, uznal-li stát jako garanta dodržování pořádku, schvaloval každý jednotlivý krok státní moci. Uznání role státu viděl především v tom, že společnost přestane vinit ze všech neduhů ruské společnosti vládu. Zejména vzdělaná společnost a univerzity by měly být podle

654 „Vy dokazyvajteť suščestvovanije izvestnogo počatija ili načala; vas razumejut tak, čto, krome togo načala, ně suščestvujet ničego drugovo, čto ono v vašich glazach isključajet ili pogloščajet vsjo ostalnoje (...) Vy, naprimer, bukvalno skazali, čto pravitelstvo ně možet dělat vsjo, čto neobchodima samostojačtel'naja dějatel'nost' obščestva; vy setujetě na to, čto my, russkije, sliškom privykli vsego trebovat', vsego ožidať ot pravitel'stva; a kritik tut že, ně zapinajas, utverždajet, čto, po vašemu mněniju, vsjo soveršaetsja i dolžno soveršaetsja ot vlasti i posredstvom vlasti. V drugoj straně podobnyje sužđenija sledovalo by pripisať bessovestnosti; u nas eto prosto razmach russkogo uma, něumenije čitať i ponimať, čto my čitajem, soveršennaja něsposobnost' vniknuť v čužuju mysl, vytěkajuščaja iz něsposobnosti opredělít svoju. Daleje vy govoritě, čto gosudarstvo ně možet stroiťsja na odnoj juridičeskoj teorii, na odnich otvlečonnych načalach; vy posvjaščajetě cel'nyj otdeľ nauki učeníju o vlijanii žizněnnyh uslovij na gosudarstvo, vy za veněc poliitičeskich nauk vydajotě politiku, tj. učeníje o prisposoblenii gosudarstvennyh načal k raznoobraznym uslovijam žizni; vam otečajut, čto vy žižň soveršennno otricajetě i priznajotě, čto v mire nět ničego, krome mjortvogo gosudarstvennogo mehanizma. Vy govoritě o povinovenii zakonu, kak ob osnovnom juridičeskom načale, bez kotorogo ně možet suščestvovať nikakoje obščestvo, čto samo po sebe očevidno; vam vozražajut, čto učenomu juristu do povinovenija zakonu děla nět, čto jurist ně oficialnyj bljustitel' pravosudija, a zakon ně jest' něpreložnaja istina ili něpogrešimoje izrečenije orakula, ně podveržennoje izmeněnijam, s čem vy, razumejetsja, zaraněje soglasny.“ Tamtéž, s. 404–405.

655 Srov. nejnovější vydání: tamtéž, s. 439–462. Srov. též L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o politike, gosudarstve, istorii*, Voronež 1995, s. 5–29.

Čičerina iniciativní (avšak neustále s vědomím míry a mezí), protože ruská společnost je převážně pasivní; za aktivitu nepovažoval křiklounství a kritiku z ulice.⁶⁵⁶

Čičerin se tedy prohlásil za konzervativce, protože se tím chtěl vymezit proti nihilismu a levicovému radikalismu, který sám sebe chápal jako liberalismus. Rozhodně tím nechtěl dát najevo, že opustil myšlenky liberalismu. Pouze jednoznačně vyjádřil, že se neztotožňoval s tím, co se v dobovém diskursu rozumělo liberalismem. Zároveň je Čičerinovo urputné a složité hledání vlastní pozice v ruském dobovém společenském myšlení dokladem toho, že jeho názory patřily spíše k okrajovým, a nikoliv k těm, které by souzněly s většinou.

6.3.2 O reformách

Čičerinovy společenské postoje dokresluje jeho vztah k probíhajícím reformám a podíl na jejich přípravách. V době, o níž tu hovořím, tj. na počátku 60. let 19. století, byl Čičerin pevně přesvědčen o reformním potenciálu ruské centrální vlády. V roce 1861 proběhlo zrušení nevolnictví, v roce 1862 poprvé v dějinách ruská vláda zveřejnila rozpočet, s nímž hodlala hospodařit, čímž naplňovala volání po „glasnosti“ neboli po veřejné informovanosti o vládních krocích. Veřejně se hovořilo o dalším uvolňování cenzurních pravidel a diskutovány byly další reformy – zavedení porotních soudů a zemstev. Čičerin měl k probíhajícím reformám výhrady, nicméně nechápal, proč si většina ruské společnosti nechce připustit obrovský pokrok, který přinesly.⁶⁵⁷

Čičerinova politika spolupráce s vládou při přípravě a realizaci reformy měla jednoznačné výsledky. Ty jsou nejlépe patrné, sledujeme-li a srovnáme-li Kavelinův a Čičerinův podíl na přípravě nového univerzitního řádu. Výše jsem zmínil, že Kavelin dal v říjnu 1861 na petrohradské univerzitě výpověď. Ministerstvo národního vzdělávání jeho touhu opustit univerzitu vyřešilo šalamounsky. Vyslalo ho na studijní cestu do Evropy, aby tam studoval univerzitní systémy a připravil podklady pro chystanou reformu univerzit. Nebylo to poprvé ani naposledy v dějinách, kdy se vláda se svým oponentem vypořádala tak, že ho pověřila plněním úkolu mimo Petrohrad a Moskvu. Soudě podle Kavelinovy korespondence, prozkoumané R. Kirejevovou, si on sám uvědomoval skutečnou povahu svého úkolu.⁶⁵⁸ Nicméně v letech 1862–1864 opravdu sbíral materiál na univerzitách ve Francii, Německu, Belgii, Holandsku a Švýcarsku. Částečně jej pak začal od roku 1862 v Rusku publikovat, v čemž pokračoval až do roku 1865. Avšak nový univerzitní řád byl přípra-

656 Své myšlenky ohledně ruského liberalismu Čičerin dále rozvíjel ve stati *Různé druhy liberalismu (Različnyje vidy liberalizma)*. V ní veřejně zopakoval své politické krédo „liberální reformy a silná vláda“, které označil za heslo konzervativního liberalismu. Tamtéž, s. 462–472, konkrétně s. 471.

657 Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Pětěrburg 1998, s. 491. G. M. HAMBURG, *Boris Čičerin and Early Russian Liberalism*, s. 253.

658 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 375–376.

ven již v roce 1863 a Kavelinovy postřehy do něj byly zakomponovány jen částečně, a to pouze ty, které se týkaly francouzského vysokoškolského systému.⁶⁵⁹

Čičerin měl oproti Kavelinovi výrazně lepší výchozí pozici při ovlivňování podoby budoucího univerzitního řádu, jelikož po událostech roku 1861 byl vnímán jako osobnost, o níž se může vláda při formulování nových pravidel opírat. Dozvukem studentských nepokojů na podzim 1861 bylo vystoupení N. I. Kostomarova, který prosazoval ideu otevřené univerzity, postavené na zcela svobodném přístupu k univerzitnímu vzdělání všech bez rozdílu majetku, původu či pohlaví. Vysokoškolská výuka měla probíhat jako neformální komunikace profesorů a publika. Otevřená univerzita – jak se tento způsob výuky v dobových textech nazýval – dokonce na jeden měsíc v Petrohradě vznikla. Proti tomuto pojetí univerzity vystoupil Čičerin. Jednak své připomínky sepsal v dopise bratru Vasilijovi, který je přes ministra Gorčakova postoupil dále, jednak připravil stať *Co potřebují ruské univerzity? (Čto nužno dlja russkich universitetov?)*.⁶⁶⁰ V ní předestřel vizi univerzit, které mají zákonem garantována svá práva a jejichž chod je řízen vnitřními volenými a jmenovanými orgány. Jeho názory byly vyslyšeny a staly se základem univerzitního řádu z roku 1863, který garantoval univerzitám největší míru autonomie a jenž je ze všech vysokoškolských zákonů v předrevolučním Rusku chápán jako nejliberálnější.⁶⁶¹

Podobný postoj jako v případě univerzitní reformy zaujal Čičerin i u dalších reforem a vystupoval proti dobovému populismu, žádajícímu rychlejší a hlavně výrazně širší reformy, než k jakým byla vláda ochotna sáhnout. V souvislosti se zrušením nevolnictví se stala velmi aktuální otázka budoucnosti ruské šlechty. Dobové společenské mínění se rozdělilo do dvou táborů.⁶⁶² Jedni volali po tom, aby šlechta jako stav byla zrušena, neboť zachování jejích stavovských privilegií by dále podporovalo nerovnost mezi vrstvami ruského obyvatelstva. Tento názor prosazovali, nikoliv překvapivě, radikální demokraté Černyševskij, Dobroľjubov a Pisarev, dále také I. S. Aksakov na stránkách slavjanofilského periodika *Děň*. Katkov hovořil v této souvislosti dokonce o přežívajícím kastovním systému. Požadavek, jakkoliv radikální, na zrušení šlechty jako stavu, sdílela i část šlechty, zvláště Alexej M. Unkovskij (1828–1893), nejvýznamnější představitel liberálně laděné šlechty a její neoficiální mluvčí.⁶⁶³

659 Srov. R. VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisectví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, in: Jiří HANUŠ – Radomír VLČEK (eds.), *Historik v proměnách doby a prostředí 19. století*, Brno 2007, s. 109–110.

660 Srov. nejnovější vydání B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, s. 384–402.

661 Srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 36–41.

662 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 66–67.

663 Srov. Ljudmila J. LAPTEVA – Andrej J. ŠUTOV, *Iz istorii zemskogo, gorodskogo i soslovnogo samoupravlenija v Rossii*, Moskva 1999, s. 53–56.

Druhý názorový tábor tvořili konzervativně ladění šlechtici. Ti argumentovali tím, že zrušením nevolnictví byla šlechta způsobilá obrovská majetková újma, která by jí měla být nahrazena výlučnými politickými právy. Dokonce soudili, že by se šlechta měla podílet na legislativním procesu. To by jednak znamenalo vytvoření specifického šlechtického orgánu s politickými pravomocemi, jednak by se šlechta jako stav uzavřela a jednoznačně vymezila proti ostatním vrstvám obyvatelstva. V dobovém diskursu se sice hovořilo o šlechtické konstituci, bylo by však mylné si pod tím představovat omezení moci panovníka. Předpokládalo se, že vznikne poradní orgán („zakonosověščaťelnyj“), nikoliv zákonodárný. Více než parlament připomínal navrhovaný orgán redakční komise vznikající při přípravě legislativní úpravy zrušení nevolnictví. V této podobě o něco později (v roce 1863) připravil na carův pokyn „konstituční“ projekt ministr vnitra P. A. Valujev, k němuž se ještě vrátím v souvislosti s Čičerinovou disertací.⁶⁶⁴

Proti oběma tendencím vystoupili nezávisle na sobě Kavelin i Čičerin. Kavelin své názory vyložil v květnu 1861 v krátké brožuře *Šlechta a zrušení nevolnictví (Dvorjanstvo i osvobožděnije krestjan)*. Čičerin napsal na přelomu let 1861 a 1862 pro periodikum *Naše vremja* čtyři statě se souborným názvem *Ruská šlechta (Russkoje dvorjanstvo)*.⁶⁶⁵ Oba se snažili ruské šlechtě vysvětlit, jakou společenskou úlohu má sehrát v nových podmínkách po zrušení nevolnictví. Ideálem pro ně byl anglický šlechtic. Ten se svými občanskými právy nelišil od ostatních občanů, přesto byl první mezi rovnými. Ostatní převyšoval svými intelektuálními možnostmi, které mu dávaly výjimečné společenské postavení. Čičerin zdůrazňoval, že šlechta má vzdělání a jako jediná vrstva obyvatelstva v Rusku si je vědoma svých práv, a proto má nejlepší předpoklady zapojit se do politického života. Soudil ovšem, že toto zapojení musí vycházet z iniciativy samotné šlechty, nikoliv ze specifických práv. Dokonce odmítl, že by se šlechta měla stát uzavřenou skupinou obyvatel. Čičerin předpokládal, že šlechticem by se mohl stát každý, kdo měl univerzitní vzdělání (nezbytný předpoklad pro společenskou činnost) a 500 děsjatin půdy (předpoklad materiální nezávislosti). Kavelin zcela jednoznačně vystoupil proti jakýmkoliv konstitučním snahám ruské šlechty, protože podle něj Rusko nebylo na zastupitelskou vládu připraveno. Kavelin neodmítal konstituci jako takovou, pouze ji nepovažoval za aktuální. Kavelin i Čičerin shodně odmítli vznik speciálního šlechtického stavovského orgánu. V tomto ohledu jejich myšlenky došly naplnění, protože zemstva

664 Srov. A. N. SACHAROV – S. BERTOLISSI (eds.), *Konstitucionnyje projekty v Rossii: XVIII – načalo XX v.*, Moskva 2000, s. 126–133.

665 Kavelinův text vyšel anonymně v roce 1862 mimo Rusko. Pro účely této práce jsem využil jeho pozdějšího vydání. Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 2*, sloupec 105–142. Čičerinův text se stal součástí knihy *Několik současných otázek*. Srov. nejnovější vydání B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, s. 406–435.

zavedená v roce 1864 byla všestavovská, byť díky volebnímu cenzu v nich hlavní roli hrála pozemková šlechta.⁶⁶⁶

S Kavelinovými a Čičerinovými názory na šlechtickou otázku po zrušení nevolnictví souvisejí dva důležité aspekty, které se dotýkají zkoumaného tématu. První je reakce Gercena na publikování Kavelinovy brožury v roce 1862. Gercen nejenže se neztotožňoval s Kavelinovým odmítnutím omezení carské moci konstitucí, ale také kvůli němu s Kavelinem ukončil přátelství. V následné korespondenci Gercen dokonce Kavelina přirovnal k Čičerinovi.⁶⁶⁷ Tento Gercenův krok potvrdil, že se Čičerin a Kavelin a potažmo celá státní škola názorově vzdalovali opozičním kruhům, k nimž měli v polovině 50. let 19. století velmi blízko.⁶⁶⁸ Později sovětská věda při zdůrazňování konzervativního, resp. reakčního charakteru státní školy poukazovala na protichůdnost názorů státní školy a Gercena, o čemž jsem již hovořil dříve.

Druhým a snad důležitějším aspektem spojeným s Čičerinovými a Kavelinovými texty o ruské šlechtě byla proměna argumentace. Ve druhé polovině 50. let sehrávala klíčovou úlohu (zejména u Čičerina) argumentace vycházející z filozofie dějin. Čičerin dokládal, jak víme, své vývody historickou podmíněností a odkazem na historický zákon. S touto argumentací, nazvěme ji diachronní, se v jeho společensko-politických textech z počátku 60. let 19. století nesetkáváme. A netýká se to jen článku o ruské šlechtě, platí to i o jeho dalších statích (o reformě soudnictví a zavedení zemstev), v nichž pracoval s argumentací, kterou můžeme nazvat synchronní.⁶⁶⁹ Instrukce, jevy a jejich požadovaná podoba či proměny odůvodňovali Kavelin i Čičerin z jejich tehdejší podoby a praktické potřeby vyplývající z jejich současnosti. Reformy, které již byly schváleny, svojí konkrétní a uzákoněnou podobou podmiňovaly reformy budoucí. Hlavní důvod, jímž Kavelin a Čičerin vysvětlovali odmítnutí požadavků názorových oponentů, byla nepřipravenost Ruska, či lépe řečeno špatné načasování požadavku. Jednalo se o neustálé hledání kompromisu mezi kontinuitou a změnou. V jejich textech se setkáváme s více či méně explicitně vyslovenou otázkou, bude-li ta či ona změna v praxi realizovatelná; případně zda je ruská společnost připravena na takovou instituci (např. na konstituci).

666 Srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 65–80.

667 Srov. S. S. SEKIRINSKIJ – A. A. ALAFAJEV, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin*, in: Boris S. ITENBERG – Valentin V. ŠELOCHAJEV (eds.), *Ruskije liberaly*, Moskva 2001, s. 66–73. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 395–399.

668 Gercen se postupně názorově rozešel s Granovským, později s Čičerinem a nakonec i s Kavelinem.

669 Jedná se o články *O soudní reformě (O suděbnjoi reforme)* a *O zemských institucích (O zemskich učreždenijach)*. Oba vyšly nejprve v časopise *Naše vremja* a posléze v knize *Několik současných otázek*. Srov. nejnovější vydání B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, s. 491–495 a 495–504. K tomu též srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 80–103.

Změna způsobu argumentace, resp. upozadění historického aspektu v jejich argumentaci bylo spojeno se skutečností, že se Kavelin i Čičerin přestali postupně věnovat zkoumání ruských dějin. Svoji pozornost zaměřili na jiné odborné otázky, k čemuž je pobízelo formulování vlastních společenských a politických názorů a jejich obhajování vůči názorovým oponentům. Není tak náhoda, že svá poslední díla vztahující se k ruským dějinám Čičerin i Kavelin napsali nedlouho po událostech let 1861 a 1862, a sice shodně v roce 1866. Poté se už ruským dějinám nevěnovali.

6.3.3 Výuka následníka trůnu

Před tím, než osvětlím historické práce představitelů státní školy v tomto období, stručně přiblížím ještě jeden aspekt Čičerinovy společenské angažovanosti v 60. letech 19. století. Po studentských nepokojích na podzim roku 1861 odmítl nabídky z nejvyšších vládních míst k užší spolupráci s odůvodněním, že se cítí být nezávislým intelektuálem. Byla však skutečnost taková? Nikoliv zcela. V průběhu let 1862–1865 učinil Čičerin několik kroků, které tuto nezávislost zpochybňují. Příprava reform i jejich realizace Čičerina opakovaně utvrzovaly v přesvědčení, že otevřená opozice přinese více škody než užitku, a tak vnímal spolupráci s vládními orgány nikoliv jako zradu liberálních ideálů, ale jako jejich naplňování. Díky svým kontaktům s oficiálními kruhy vyjednal výrazný finanční příspěvek pro časopis Nikolaje F. Pavlova *Naše vremeja*, v němž sám hojně publikoval. A tato finanční podpora by byla nemyslitelná bez „správného“ politického tónu časopisu. Podobně lze interpretovat i Čičerinovy provládní postoje během polského povstání v roce 1863.⁶⁷⁰

Nejvíce bylo Čičerinovo sblížení s oficiálními kruhy viditelné, když přijal v roce 1862 nabídku přednášet státní (veřejné) právo následníkovi trůnu Nikolaji Alexandrovičovi (1843–1865). Čičerin byl nejvyššími kruhy osloven již dříve: v roce 1859 se na něj prostřednictvím baronky Edity F. Radenové obrátila velkokněžna Jelena Pavlovna (teta vládnoucího panovníka a prateta careviče). Nabídka přišla krátce po roztržce s Gercenem a Čičerinově veřejné kritice Gercenových postojů. Čičerin se obával, že přijme-li nabídku carské rodiny právě v tuto dobu, bude to vykládáno jako odměna za slovní útok na známého ruského emigranta. Zdvořile proto odmítl s odůvodněním, že nemá s vyučováním potřebné zkušenosti, aby se mohl zhostit tak zodpovědného úkolu.⁶⁷¹ Podruhé již Čičerin neodmítl, čímž se zařadil k vybraným profesorům majícím možnost ovlivňovat názory budoucího cara.⁶⁷²

670 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 259–266.

671 Srov. S. S. SEKIRINSKIJ, *Boris Nikolajevič Čičerin*, in: Boris S. ITENBERG – Valentin V. ŠELO-CHAJEV (eds.), *Ruskijje liberaly*, Moskva 2001, s. 98. Dále srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 82–83.

672 Careviče dále vyučovali: S. M. Solovjov (ruské dějiny), I. K. Babst (ekonomie), I. J. Andrejevskij (teorie a základy práva), K. P. Pobědonoscev (občanské [soukromé] právo).

Říci, že volba Čičerina byla samozřejmostí, by nebylo správné, ale vzhledem k jeho vystupování po návratu ze zahraničí to nebylo ani překvapující. Čičerinovu erudici v oboru uznávali i jeho názoroví oponenti. Zapojení do univerzitních záležitostí v roce 1861 a vydání série statí shrnutých do knihy *Několik současných otázek* potvrzovalo jeho správné, rozuměj pro následníka trůnu vhodné, politické smýšlení. Díky tomu, že mezi nejvyššími vládními představiteli kolovaly výňatky z jeho korespondence s bratrem, nebyl v petrohradských vládních kruzích neznámou osobností.

Careviči začal Čičerin přednášet na konci roku 1862. Výuka tematicky korespondovala s přednáškami na moskevské univerzitě. Jednalo se o přehled dějin politického a právního myšlení (Machiavelli, Motesquieu, Locke, Hobbes, Kant, Hegel) a přehled současných politických institucí evropských zemí. Takto sestavená výuka odpovídala požadavkům stanoveným hrabětem Sergejem G. Stroganovem (1794–1882), který dohlížel na carevičovo vychování a vzdělání a organizoval ho. Stroganov stanovil, že Čičerin má věnovat část výuky anglické konstituci a francouzskému administrativnímu uspořádání.⁶⁷³ Následník se učil z podkladů, které mu připravoval Čičerin, pravidelně probíhaly rozpravy žáka s učitelem o probrané látce. Ovšem vždy za přítomnosti Stroganova.

Vzdělávání ruského následníka trůnu doplňovala již od konce 18. století zahraniční cesta, analogická cestám mladých bohatých šlechticů, avšak mnohem více vyplněná oficiálními povinnostmi. Nikolaj Alexandrovič započal svoji cestu Evropou v červenci 1864; doprovázela ho suita šesti osob – tajemník, lékař, dva vojenští sluhové a Stroganov s Čičerinem. Během devíti měsíců do dubna 1865 procestoval carevič s doprovodem Berlín, Bad Kissingen, Haag, Kodaň, Darmstadt, Friedrichshafen, Postupim, Kiel, Mnichov, Tyrolsko, Benátky, Turín, Milano, Janov, Florencii a Nice.⁶⁷⁴

Během devítiměsíční cesty si Čičerin s carevičem vytvořili úzký vztah. Zůstane jen pouhou spekulací, jakým směrem by se Rusko ubíralo, kdyby mohl Čičerin na následníka trůnu působit déle a kdyby se tento jednoho dne ujal trůnu. U mladého careviče se však projevila během zahraniční cesty meningitida (zánět mozkových blan), léčení v Nice nepomohlo a v dubnu 1865 carevič zemřel.⁶⁷⁵ G. Hamburg v souvislosti s Čičerinovým ovlivňováním názorového utváření mladého careviče spekoval, nikoliv zcela nepodloženě, že Čičerina mohl potkat osud Konstantina P. Pobědonosceva (1827–1907), který výrazně spoluurčoval myšlenkové směřování mladšího bratra Nikolaje Alexandroviče Alexandra Alexandroviče, pozdějšího cara Alexandra III. Podobědonoscev byl stejně jako Čičerin právník a univerzitní pedagog,

673 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 82.

674 Srov. tamtéž, s. 121–162.

675 Srov. Igor V. ZIMIN, *Bolezň i smert' cesareviča Nikolaja Aleksandroviča*, *Voprosy istorii* 2001, 9, s. 140–147.

který se však z akademika stal vysoce postaveným vládním činitelem.⁶⁷⁶ Stal se však pravý opak. Od smrti careviče se Čičerin až do konce svého života postupně ruské vládě názorově vzdaloval, a dokonce se záhy stal jejím ostrým kritikem.

6.4 Bádání představitelů státní školy o ruských dějinách v 60. letech 19. století

Popis bádání představitelů státní školy o ruských dějinách jsem záměrně ponechal až na konec kapitoly věnované 60. letům 19. století. Důvod jsem již naznačil dříve – historická bádání v jejich činnosti ustoupila do pozadí, resp. Kavelin a Čičerin se soustavnému bádání na poli ruských dějin přestali věnovat. Stejně intenzivně se historií Ruska zabýval pouze Solovjov. Tím je také dána základní problematičnost zkoumání historických bádání státní školy v 60. letech 19. století. Na jedné straně totiž stojí Solovjovova mnohasetstránková syntéza, v níž autor postupně pokračoval ve vytyčeném cíli synteticky zachytit celé ruské dějiny, přičemž ve svazcích vydaných v 60. letech se věnoval době Petra I. Na druhé straně stojí Kavelinova stať popisující (podobně jako v roce 1847 *Pojetí právního uspořádání staré Rusi*) stručně a zobecněně počátky a vývoj ruského státu a dále Čičerinova doktorská disertace, v níž se ruským dějinám věnoval jen na třiceti stranách a pouze tématu zemských sněmů. Upřímně je nutno přiznat, že jakékoliv skutečné srovnávání je za těchto podmínek přinejmenším diskutabilní. Jedná se o totiž o práce rozsahem i zaměřením srovnatelné jen velmi obtížně. Omezím se proto na to, jak jejich díla v 60. letech navazovala na jimi dříve formulované základní rysy ruského historického vývoje. Zejména ze Solovjovovy syntézy vybírám jen několik poznámek k pojetí Petra I., které uvádím do kontextu s dřívějšími úvahami Kavelina a Čičerina.

6.4.1 Solovjov

V roce 1862 vydal Solovjov dvanáctý svazek díla *Dějiny Ruska od nejstarších dob*, v němž výklad dovedl do konce panování Alexeje Michajloviče, tj. do roku 1676. Počínaje třináctým svazkem následovalo celkem šest dílů (1863–1868) s podtitulem *Dějiny Ruska v epoše reform*, v nichž vyložil ruské dějiny konce 17. a první čtvrtiny 18. století, zahrnující především dobu Petra I. Solovjov v nich do epické šíře rozvinul někdejší stručná vystoupení představitelů státní školy k tomuto tématu, v nichž konstatovali, že Petr I. nepředstavoval předěl v ruských dějinách a že jeho vláda a reformy byly podmíněny předchozím historickým vývojem.⁶⁷⁷ Solovjov stej-

676 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 268.

677 K tomuto srov. první kapitolu 13. svazku, nazvanou *Rusko před epochou reform*, Sergej M. SOLOVJOV, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. T. XIII*, Moskva 1863, s. 1–225.

ně jako Čičerin soudil, že nejdůležitější události ruských dějin 18. století měly své kořeny v 17. století. Solovjov potvrzoval vidění dějin jako organického procesu, kdy novější stadia vyplývala z těch předchozích a byla jimi předurčována.⁶⁷⁸

Solovjovovo dílo korespondovalo s rostoucím zájmem ruské veřejnosti o reformy Petra I. na přelomu 50. a 60. let 19. století.⁶⁷⁹ Jeho zobrazení Petrových reformem tehdejší čtenáři vnímali jako aktuální a odpovídající současnosti, naplněné historickými proměnami. Ostatně že právě takto má být dílo chápáno, zdůrazňoval ve své recenzi, k níž se vrátím později, i Kavelin. Solovjov představil reformy jako nutné a nezbytné, jako cestu k velkému a mohutnému Rusku, jako zákonitý milník při budování a upevňování ruského impéria. V duchu dřívějších tezí státní školy vysvětloval Solovjov i negativa spojená s Petrovými reformami. Například nevolnictví a jeho utužování objasňoval v intencích teorie o znevlnění a osvobození obyvatelstva jako dobově nezbytný prvek, který byl součástí delšího procesu, směřujícího ke svobodě jedince v moderním státu. Nicméně při vytvoření tohoto státu nebylo možné se vyhnout dočasnému potlačení svobody jednotlivců. Státu přisoudil Solovjov dominantní roli v ruských dějinách 18. století, přičemž tento stát podle něj sehrával kladnou úlohu, když se stal představitelem zájmů různých vrstev obyvatelstva.⁶⁸⁰

Dříve jsem ukázal, že Granovskij a Čičerin nahlíželi na historické osobnosti jako na postavy pevně svázané s prostředím a dobou, kterou byly determinovány. Podobně pojal Solovjov Petra I. Navíc pro Solovjova byl Petr I. plodem národa, z něhož vzešel, a konal v jeho prospěch, nikoliv proti němu. Solovjov soudil, že „lid není redukován na stádo, neuvědoměle jdoucí tam, kam ho žene cizí vůle“.⁶⁸¹ Jeho zachycení vlády Petra I. nebylo široké jen co do množství popsaných stran, ale také použitými zdroji a prameny. Nikdo před Solovjovem nezpracoval při zachycení přelomu 17. a 18. století takové množství pramenného materiálu. To bylo možné díky blahosklonnosti tehdejší vládní garnitury, která umožnila Solovjovovi a jeho současníkovi Nikolaji G. Ustrjalovovi (1805–1870) pracovat s běžně nedostupnými prameny, uchovávanými státními úřady.

Solovjov pokračoval v psaní *Dějin Ruska od nejstarších dob až do své smrti* v roce 1879. Poslední, dvacátý devátý svazek je doveden do roku 1774, tedy letům 1676–1774 Solovjov věnoval převážnou část svého opusu: 17 z 29 svazků. Je nabíledni, že jím řešené množství otázek a historických problémů výrazně překračovalo tematický zájem bádání Kavelina a Čičerina. Oba se totiž 18. století věnovali spíše okrajově.

678 Srov. Aleksej N. CAMUTALI, *Ja rodilsja istorikom: Sergej Michajlovič Solovjov*, in: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Istoriki Rossii: XVIII – načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 234–236.

679 Srov. Jevgenij F. ŠMURLO, *Pjotr Velikij v ruskoj literature. (Opyt istoriko-bibliografičeskago obzora)*, Sankt-Petěrburg 1889, s. 57–60.

680 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. T. XVIII*, Moskva 1868, s. 252–257.

681 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. T. XIV*, Moskva 1864, s. 105. Tamtéž na s. 101–108 srov. stručnou charakteristiku významu nástupu Petra I. na trůn pro ruské dějiny.

6.4.2 Kavelin

V roce 1866 ve druhém čísle časopisu *Vestník Jevropy* vyšla Kavelinova obsáhlá recenzní studie *Úvahy a poznámky k ruským dějinám (Mysli i zametki o ruskoy istorii)*, kterou sám autor označil za labutí píseň, vědom si toho, že se ruským dějinám již nehodlá věnovat.⁶⁸² Důvodem k napsání statě se stalo vydání 13. až 15. svazku Solovjovových dějin a práce N. G. Ustrjalova *Dějiny Petra Velikého (Istorija Petra Velikogo, 1858–1863)*. Více než o recenzi se jednalo, jak napovídá sám název, o Kavelinovy závěrečné úvahy o ruských dějinách.

Pod vlivem nastupující generace historiků a jejich uchopení historického procesu, což jsem zmínil výše, přijal Kavelin do své koncepce dějin „etnografické“ hledisko. Nově proto pojímal dějiny Ruska jako dějiny Velkorusů, kteří podle něj nevstoupili na dějinnou scénu dříve než v 11. či 12. století. V tomto upraveném pojetí ruských dějin Kavelin nepřisuzoval příchodu Varjagů žádný historický význam. Jako okrajovou dokonce vnímal Kavelin i Kyjevskou Rus. Velkorusové byli podle Kavelina kolonizátoři kolonizující severovýchodní Rus, kteří se museli potýkat s drsnými přírodními podmínkami. Severovýchodní a jihozápadní Rus vnímal Kavelin jako protiklady postavené na rozdílných principech, a proto jejich obyvatelům přisoudil odlišné psychické vlastnosti. Psychologismus uplatněný při popisu Velkorusů a mající šovinistický podtext nebyl v dobovém kontextu tak neobvyklý, jak by se dnes mohlo zdát. Zásadním rysem Velkorusů bylo podle Kavelina junáctví, bezmezná udatnost a zvůle („moloděčestvo“, „bezgraničnaja udal“, „razgul“), což byly vlastnosti jdoucí přímo proti ustanovení občanské společnosti. Zdůrazňování těchto vlastností odpovídalo dřívější Čičerinově tezi o „toulajícím se Rusku“ a vzniku státu shora jako výsledku činnosti centrální vlády. Ustavování národa Velkorusů viděl Kavelin jako postupné vymaňování se z kulturních nánosů, které si raní kolonizátoři přinesli z jihozápadní Rusi.⁶⁸³

Zatímco Kyjevská Rus nebyla podle Kavelina schopná vytvořit jednotný státní útvar, pro Velkorusko bylo typické směřování ke státu, pevnému a centralizovanému. Podstata sociálního uspořádání Velkorusů spočívala podle Kavelina v principu „domu a dvora“, tj. v sociálních jednotkách, kde všichni členové společnosti (rodina společně se sloužícími apod.) byli podřízeni jednomu hospodáři, který

682 Stať byla zařazena do Kavelinových sebraných spisů a později i do nejnovější antologie jeho prací. Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 1*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 583–676. TÝŽ, *Naš umstvennyj stroj. Staťi po filosofii ruskoy istorii i kultury*, Moskva 1989, s. 171–255. Stati předcházela Kavelinova přednáška *Stručné pojetí ruských dějin (Kratkij vzgljad na ruskuju istoriju)* v Bonnu během jeho zahraniční cesty, v níž pojednal zrušení nevolnictví z historického hlediska. Teze přednášky se staly součástí článku *Úvahy a poznámky k ruským dějinám*. Text přednášky vyšel v Rusku až posthumně v roce 1887 a následně se stal součástí obou již citovaných Kavelinových sebraných prací. Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 1*, sloupec 569–584. TÝŽ, *Naš umstvennyj stroj*, s. 158–170.

683 Srov. TÝŽ, *Naš umstvennyj stroj*, s. 184–203.

o celé toto společenství pečoval. Ten také na veškeré nemovitosti i movitosti pohlížel jako na svůj majetek. To vycházelo podle Kavelina z velkoruského chápání rodiny a později se projevilo i u údělných knížat, pohlízejících na úděl jako na vlastní hospodářství. Představa o velikém knížeti jako o prvním mezi rovnými, která do tohoto konceptu nezapadala, byla podle Kavelina importem z jihozápadní Rusi, který byl postupně vytěšňován a od doby Ivana III. se princip domu a dvora prosadil i na úrovni celého státu.⁶⁸⁴

Kavelin úplně odmítl tezi (dokonce ji nazval směšnou), že by moskevský stát vznikl díky Mongolům. Jejich vliv se podle něj omezil jen na několik přejatých slov. Knížata podle Kavelina pouze využila situace, která nastala po příchodu Mongolů. Moskevský stát, samoděržaví a také nevolnictví vnímal Kavelin výhradně jako důsledek unikátního sociálního upořádání Veliké Rusi. Na samoděržaví, jeho vznik a význam pro ruské dějiny pohlížel Kavelin zcela v intencích teze o znevolnění a osvobození ruského obyvatelstva a přímo ve stati odkazoval na Čičerinovy práce k tématu. Carskou moc vnímal Kavelin jako odraz národního charakteru Velkorusů, v němž svoji úlohu hrálo i pravoslaví, resp. pravoslavná církev podílející se na ustanovení moskevského státu.⁶⁸⁵

Reformy Petra Velikého nezávisely podle Kavelina na jeho povaze, ale byly dány logikou historického vývoje Ruska, vycházejícího z Moskevské Rusi. Průběh reformem i jejich podoba byly historicky podmíněny. To, že tyto reformy nesly charakter evropský, vycházelo podle něj z toho, že Moskevská Rus nedokázala vygenerovat vlastní obrodný proud a musela ho převzít ze Západu. Nicméně „evropské“ reformy vnímal Kavelin výhradně jako nástroj k obrodě Ruska jako takového, přičemž tento nástroj neměnil podstatu Ruska.⁶⁸⁶ V této interpretaci Petrových reformem zůstal zcela věrný tomu, co o téměř dvacet let dříve napsal v *Pojetí právního uspořádání staré Rusi*.

Z výše popsaného plyne, že i když Kavelin pojal ruské dějiny jinak než v *Pojetí právního uspořádání staré Rusi*, uchovávala si jeho koncepce shodné prvky s dřívějšími tezemi státní školy – dominantní úloha státu v ruských dějinách, stát jako výraz národního charakteru, organičnost historického procesu, historická podmíněnost reformem Petra I. apod. Zároveň však sledujeme, že se jejich pojetí dějin vzdaloval. V. Kitajev považoval proměnu Kavelinovy historické koncepce za důsledek příklonu k slavjanofilství.⁶⁸⁷ Za oprávněnější považuji tvrzení R. Vlčka o příklonu Kavelina k psychologismu, resp. psychologizujícímu pozitivismu. Tomu odpovídá i zaměření Kavelinových monografií z pozdějšího období života – *Úkoly psychologie, úvahy o metodách a programu psychologického výzkumu (Zadači psychologii,*

684 Srov. tamtéž, s. 210–214.

685 Srov. tamtéž, s. 214–227.

686 Srov. tamtéž, s. 229–255.

687 Srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 48–86.

soobraženija o metodach i programme psichologičeskich issledovanij, 1872) a *Úkoly etiky, učení o mravnosti při současném stavu poznání (Zadači etiki, učeníje o npravstvennosti pri sovremennyh uslovijach znanija*, 1884).⁶⁸⁸ Z hlediska tématu této práce není důvod proměny Kavelinova pohledu na ruské dějiny zásadní, mnohem důležitější je fakt, že tento posun ukazuje, že pod vlivem nových myšlenkových inspirací docházelo k samovolnému rozpadu vnitřní jednoty státní školy.

6.4.3 Čičerinova doktorská disertace

Při přípravě a realizaci jednotlivých reforem probíhaly v Rusku diskuse a polemiky nejen o nich samotných, ale také o tom, které další reformy by měly být provedeny. Již jsem zmínil, že v souvislosti se zrušením nevolnictví se aktuální stala otázka politických práv pro šlechtu, doprovázená širší debatou o ústavních pořádcích, vedenou na stránkách tehdejších časopisů. Terence Emmons dokonce s ohledem na šíři této diskuse hovořil o konstituční kampani, proběhnoucí v zimě 1861–1862.⁶⁸⁹ Pravidelně se na počátku 60. let 19. století věnovalo konstituční otázce periodikum *Otčestvennyje zapiski* a po svém vzniku v roce 1866 i časopis *Vestnik Jevropy*. O konstitucionalismu v evropských zemích informoval čtenáře na stránkách *Otčestvennyh zapisk* Konstantin K. Arseňjev (1837–1919).⁶⁹⁰ V témže časopise vycházely pravidelně i recenze na zahraniční literaturu k tématu a také články ruských historiků zaměřené na analýzu těch období ruských dějin, které bylo možné chápat jako zárodek „zastupitelských“ tradic.⁶⁹¹ Jejich cílem bylo poukázat, že Rusko není zcela bez tradice zastupitelské vlády. Další autor Boris I. Utin (1832–1872) zastával názor, že jakkoliv je anglický parlamentarismus zajímavý a inspirující, nelze jej převzít pro ruské podmínky ihned a je třeba, aby idea zastupitelské vlády na ruské půdě postupně zdomácněla.⁶⁹²

Ruský badatel A. Meduševskij hovoří v souvislosti s konstitučními úvahami v ruské společnosti na počátku 60. let 19. století o tzv. vládním konstitucionalismu („pravitelstvennyj konstitucionalizm“). Slovo konstitucionalismus je ovšem v tomto případě nutno chápat s jistou nadsázkou. Už jsem zmínil, že pozemková šlechta

688 Srov. R. VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisectví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, s. 116–117.

689 Srov. Terence EMMONS, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, Cambridge 1968, s. 350–393.

690 Srov. Konstantin K. ARSEŇJEV, *Něskolko slov ob izbiratel'nom prave*, *Otčestvennyja Zapiski* 1862, č. 2; TÝŽ, *Parlamentarnyj i obščestvennyj krizis vo Francii*, *Otčestvennyja Zapiski* 1862, č. 3; TÝŽ, *Anglijskaja konstitucija i period vremeni s 1760–1860 god*, *Otčestvennyja Zapiski* 1862, č. 1–3.

691 Srov. Afanasij P. ŠČAPOV, *Velikoruskijja oblasti i smutnoje vremja (1606–1613)*, *Otčestvennyja Zapiski* 1861, č. 10; TÝŽ, *Zemskij sobor 1648–1649 i sobranije dēputatov 1767 godov*, *Otčestvennyja Zapiski* 1862, č. 11; Nikolaj I. KOSTOMAROV, *O značenii Velikago Novgoroda v ruskoj istorii*, *Otčestvennyja Zapiski* 1862, č. 1.

692 Srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 30–35.

žádala za majetkovou újmu spojenou se zrušením nevolnictví více politických práv. Sám car Alexandr II. stanovil při přípravě rolnické reformy zásadní precedens. Mohl totiž dle práva i zvyklostí zrušit nevolnictví zcela o své vůli. Panovník však dal šlechtě možnost, aby se vyjádřila k chystané zákonné úpravě. Vznikla dokonce redakční komise, která připravovala finální text nové legislativy a jež byla svolána na základě zastupitelského principu. Z příkladu redakční komise vycházela převážná většina dobových šlechtických návrhů požadujících, aby vznikl podobný, avšak permanentní orgán, který by byl zapojen do přípravy reforem a zákonů. Vládní konstitucionalismus nepředstavoval v žádném případě ucelený názorový proud. Mísily se v něm inspirace západoevropskými vzory a zdůrazňování ruské autochtonní tradice v podobě zemských sněmů z 16. a 17. století. Jednota nepanovala ani v názoru, zda by v takovém „protoparlamentním“ orgánu měla zasedat jen šlechta či také další stavy. Jedno však sdílel vládní konstitucionalismus jako celek – nejvyšší moc měla zůstat v rukou cara (tj. jednalo by o orgán výhradně poradní), reforma měla stát posílit, a nikoliv oslabit. Předpokládalo se tedy spojení dvou protichůdných principů – samoděržavného a zastupitelského.⁶⁹³

Z výše uvedeného plyne základní rys ruského konstitucionalismu té doby. Pod pojmem konstituce se v dobovém diskursu rozumělo zavedení zastupitelského prvku do samoděržavného politického systému. Jak upozorňoval R. Pipes, v ruské právní vědě se na rozdíl od západní Evropy až do 60. let 19. století nečinil rozdíl mezi ústavním, trestním a občanským právem.⁶⁹⁴ Proto se v dobových diskusích nechápala konstituce jako základní zákon mající vyšší právní sílu než ostatní zákony.

Zpočátku car diskusím o zapojení vybraných zástupců společnosti do legislativního procesu nebránil. Během křehké vnitropolitické situace v roce 1863⁶⁹⁵ dokonce panovník poručil ministru vnitra Pjotru A. Valujevovi (1815–1890), aby připravil návrh na vznik orgánu, postaveného na zastupitelském principu. K rozboru jeho návrhu se vrátíme později. Diskuse o ústavnosti začaly narůstat po zavedení zemstev v roce 1864. Již o rok později šlechtičtí představitelé zemstva v Petrohradě vystoupili s požadavkem na svolání orgánu s celostátní působností, který by se zapojil do legislativního procesu. Tím se rozproudila natolik široká diskuse, že záhy začala přerůstat rámeček, který byla vláda ochotná tolerovat. Car proto v roce 1865 ukazem zakázal veřejné prosazování ústavy, rozpustil petrohradské zemstvo a pozastavil platnost zákona o zemstvech na území hlavního města.⁶⁹⁶

693 Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Děmokratija i avtoritarizm. Rossijskij konstitucionalizm v sravnitělnoj perspektive*, Moskva 1998, s. 326–330.

694 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 352.

695 V roce 1863 nabyl zákon o zrušení nevolnictví plné účinnosti, vypuklo povstání v ruské části Polska, připravovala se reforma, jíž měla být zřízena zemstva a která vyvolávala eminentní zájem šlechty.

696 Srov. L. J. LAPTĚVA – A. J. ŠUTOV, *Iz istorii zemskogo, gorodskogo i soslovnogo samoupravlenija v Rossii*, s. 47. Naděžda G. KOROLEVA, *Zemskoje upravlenije v Rossii 1864–1918: v dvuch knigach. Kniga I: 1864–1904*, Moskva 2005, s. 176–230. G. M. HAMBURG, *Introduction. An Eccentric Vision: The Politi-*

Právě v této době, tj. v roce 1865, a na pozadí výše představené společenské situace se rozhodl do diskusí o vládnutí, výkonu moci a konstituci vstoupit Čičerin svojí doktorskou disertací *O zastoupení lidu (O narodnom predstaviteľstve, 1866)*.⁶⁹⁷ Čičerin navázal na svá předchozí díla a své úvahy vystavěl na premise, že veškeré vládnutí musí být v souladu s celospolečenskými zájmy. Aby to bylo možné, musí mít občané legální možnost vyjadřovat své požadavky a možnost prosazovat je. Čičerin zkoumal zastupitelský princip a instituce na něm postavené z obecného hlediska jako teoretický model vlády, dále jeho konkrétní aplikaci v různých evropských zemích, a pak možnost jeho uplatnění v konkrétních ruských podmínkách. Svůj výklad rozdělil do čtyř knih.

První kniha je čistě teoretická a Čičerin se v ní zabýval podstatou a popisem charakteristických znaků vlády se zastupitelskými prvky.⁶⁹⁸ V této části práce vedl autor pomyslnou diskusi s Johnem S. Millem a jeho prací *O vládě ústavní (Considerations on Representative Government, 1861)*. Jestliže J. S. Mill předpokládal, že v parlamentu by měly být zastoupeny všechny skupiny voličů, tedy parlament je redukovanou podobou voličského sboru, Čičerin nepovažoval za nutné, aby v zastupitelském sboru byly reprezentovány všechny signifikantní názorové proudy ve společnosti. Pro ruské podmínky se Čičerinovi zdálo dostatečné, že společnost jako celek vůbec dostane možnost vyjádřit svůj názor. Společně s Millem sdílel obavu z tyranie nevzdělané většiny. Mill ve svém díle navrhoval vzdělanostní cenzus.⁶⁹⁹ Čičerinova představa cenzu byla podobná a zahrnovala cenzus majetkový a vzdělanostní. Čičerin předpokládal, že majetek činí člověka nezávislým. Umožňuje mu svobodně vyjadřovat své názory, aniž by se musel obávat, že se to dotkne jeho základních životních potřeb. Na vzdělání kladl Čičerin důraz proto, že podle něj člověka morálně povznáší. Neposkytuje jen znalosti nezbytné k výkonu povolání, ale dává člověku nadhled, schopnost rozpoznat celospolečenské zájmy, které je třeba prosazovat při politickém rozhodování.⁷⁰⁰

Vyloučení velké části společnosti z politického rozhodování Čičerin odůvodňoval tím, že politická práva jsou nadstavbou k právům občanským. Politická práva mohou být postoupena občanům až poté, co jsou práva občanská ve společnosti skutečně zakořeněná. Podle Čičerina může být zastupitelský princip funkční jen za předpokladu, že voliči budou při politickém rozhodování upřednostňovat obecné blaho před čistě osobními zájmy. Obával se, že se jinak zastupitelské instituce

cal Philosophy of B. N. Chicherin, in: Gary M. HAMBURG (ed.), *Liberty, Equality, and the Market. Essays by B. N. Chicherin*, New Heaven – London 1998, s. 16.

697 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 163–165.

698 Kniha první nese název *Podstata a vlastnosti zastoupení lidu*. Srov. B. N. ČIČERIN, *O narodnom predstaviteľstve*, Moskva 1866, s. 3–65.

699 Srov. John S. MILL, *O vládě ústavní*, Praha 1992, s. 203–205.

700 Srov. B. N. ČIČERIN, *O narodnom predstaviteľstve*, s. 11–13.

zvrhnou v advokáty sobeckých zájmů úzkých skupin obyvatelstva. Proto v dané době nepovažoval za nutný zastupitelský orgán kopírující skladbu obyvatelstva.⁷⁰¹

Druhou knihu věnoval Čičerin různým druhům vlád se zastupitelskými prvky. Uznával, že největší podíl na vládě má lid v republice, a konkrétně v americké republice. Nicméně pod vlivem Charlese L. Montesquieua patřily Čičerinovy sympatie konstituční monarchii, byť upozorňoval, že neexistuje univerzálně nejlepší forma zastupitelského vládnutí, neboť jeho skutečná podoba je vždy závislá na konkrétních podmínkách té které země či národa.⁷⁰²

Třetí kniha představuje historický exkurs do dějin zastupitelských orgánů v Evropě, resp. ve vybraných historických zemích.⁷⁰³ Líčení obecných rysů historického vývoje se shodovala s tím, jak je Čičerin vyložil v pracích *Oblastní úřady v Rusku v 17. století a Studie o Anglii a Francii*. Základní premisu Čičerina výkladu představoval fakt, že Evropa sdílí jedny dějiny, tedy že všechny evropské země procházejí týmiž historickými stadii, přičemž uznával, že v dějinách jednotlivých evropských zemí existují osobité rysy (a nejvíce těchto rysů měly dějiny ruské). Stejně jako dříve Granovskij i Čičerin periodizoval obecné dějiny do tří etap, charakterizovaných třemi společnostmi: antickou – středověkou – moderní. Zastupitelské orgány se podle Čičerina rodily ve společnosti středověké, tj. dějinnými předchůdci parlamentů 19. století byly šlechtické orgány mající tu větší, tu menší podíl na moci. Politické svobody vnímal Čičerin jako výsledek historické zákonitosti, a proto dovozoval závěr, že k nim lidstvo nezadržitelně směřuje. Při popisu dějin zastupitelských orgánů v Evropě se Čičerin zaměřil na Anglii, Francii a Německo a na dobu moderní (konec 18. a 19. století). Přesto je z jeho výkladu patrné, že postupné utváření zastupitelských institucí je společným rysem evropských dějin.⁷⁰⁴ To bylo výrazem Čičerina optimismu, neboť předpokládal, že zastupitelské orgány se vlivem historické zákonitosti jednou (v budoucnu) prosadí i v Rusku.

Podle Čičerina existovaly zastupitelské orgány i v Rusku, a to v podobě zemských sněmů („zemskije sobory“) v 16. a 17. století. Tři desítky stran, které jim Čičerin ve své knize věnoval, jsou jeho posledním bádáním na poli ruských dějin. Jakkoliv se jednalo o pojednání rozsahem malé, význam mělo velký. Bylo totiž prvním uceleným výzkumem zemských sněmů v ruské historiografii a pokusem vysvětlit jejich dějinný význam v komparaci s obdobnými institucemi v evropských zemích.⁷⁰⁵ Svůj výklad Čičerin zahájil poukazem na osobitý rys ruských dějin, daný geografickou rozlehlostí Ruska. Z ní plynula roztržičnost ruské společnosti, která byla podle Čičerina atomizovaná a neměla prostředky k vytvoření státu zdola.

701 Srov. tamtéž, s. 50–62.

702 Srov. druhou knihu *Způsoby zastoupení lidu*. Tamtéž, s. 69–194.

703 Srov. třetí knihu *Historický vývoj zastupitelských orgánů v Evropě*. Tamtéž, s. 197–382.

704 Srov. tamtéž, s. 221–355.

705 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, 418–419.

Proto se tak dělo shora činností vlády. Oproti dřívějším pracím více akcentoval skutečnost, že lid se tohoto procesu účastnil a podporoval ho, ale nebyl v něm aktivním hybatelem.⁷⁰⁶

Dále Čičerin rozvíjel úvahy o prvcích zastupitelských orgánů v ruských dějinách stručným převyprávěním nám již známé teze o znevolnění a osvobození obyvatelstva. Podle této teorie vytvořil stavy jako sociální skupiny ruský stát, a proto byly charakterizovány především povinnostmi vůči státu. Nicméně Čičerin poukazoval na to, že utvářející se ruský stát byl křehkou institucí, která se nemohla upevnit bez spolupráce širších vrstev obyvatelstva. Výrazem spolupráce vlády a národa byly v Čičerinově koncepci právě zemské sněmy. Ty sice představovaly analogii k podobným institucím v západní Evropě (zejména ke generálním stavům ve Francii), ale vlivem specifik ruských podmínek měly menší vliv na chod země a vždy zůstávaly pouze poradním orgánem.⁷⁰⁷

Čičerin zkoumal a postupně popsal složení zemských sněmů, otázky, které řešily, a výsledky jejich zasedání. Jím předložené závěry lze sumarizovat následovně: zastupitelský princip se v Rusku uplatnil jen velmi slabě; sněmy spíše než aby vyjadřovaly vlastní vůli, schvalovaly vůli panovníka a tím ji legitimizovaly; sněmy nedokázaly získat lepší mocenské postavení ani po vymření rurikovské dynastie, kdy zemský sněm vybral nového panovníka, což Čičerin vysvětloval vůlí národa upřednostňujícího samoděržaví před oligarchií; sněmy nikdy nebyly politicky signifikantní, a proto v průběhu 17. století jejich význam upadal, až sněmy zcela přestaly být svolávány. Zároveň Čičerin poukazoval na to, že orgány podobného typu vymizely v 17. století i ve Francii, Prusku, Bavorsku a Dánsku, proto se absolutistická monarchie prosadila nejen v Rusku, ale i v dalších evropských zemích.⁷⁰⁸

Úpadek zemských sněmů vysvětloval Čičerin vazbou politických práv na práva občanská. Jelikož došlo během upevňování moskevského státu k potlačení občanských práv, nerozvíjela se ani práva politická. Až konec 18. století přinesl jejich obnovení, čímž se postupně otevřel prostor i pro práva politická. Ale Čičerin varoval, že není-li společnost na politická práva připravena, což byl podle něj velmi dlouhý a náročný proces, přinese předčasné zavedení politických práv více škody než užítku. Ruské zastánce voleného orgánu s celostátní působností, přesvědčené o nezbytnosti jeho rychlého zavedení, Čičerin varoval, že by to znamenalo novou „smutu“.⁷⁰⁹ Poslední, čtvrtou knihu práce proto věnoval popisu podmínek, kdy je společnost připravena na zapojení volených zástupců společnosti do centrálních mocenských struktur.⁷¹⁰

706 Srov. B. N. ČIČERIN, *O narodnom predstaviteľsve*, s. 355–357.

707 Srov. tamtéž, s. 362–364.

708 Srov. tamtéž, s. 365–380.

709 Srov. tamtéž, s. 381–382.

710 Srov. čtvrtou knihu *Podmínky zastoupení lidu*. Tamtéž, s. 385–552.

Výsledek čtvrté knihy byl pro ruské konstituční ambice zdrcující. Ze všech evropských zemí bylo právě Rusko v Čičerinových očích nejméně připraveno na uplatnění zastupitelských principů. Čičerin předložil celou řadu důvodů: neexistující právní vědomí ruské společnosti, slabé povědomí o občanských právech, neexistující politické strany, absence sofistikovaného veřejného mínění.⁷¹¹ Čičerinovy závěry nemohly být pro čtenáře překvapující, protože je nastínil již v úvodu.

„Neskrývám, že miluji svobodné instituce, ale nepředpokládám jejich využití vždy a všude a upřednostňuji čestné samoděržaví před bezmocným zastupitelským sborem. Politická svoboda přináší užitek pouze tehdy, je-li vystavěna na pevných základech, dospěl-li život národa ke všemu nezbytnému pro její existenci, jinak přinese společnosti pouze rozkol.“⁷¹²

Čičerinovo varování koresponduje s podobným výrokem A. de Tocquevilla, který se svého času stavěl proti kopírování americké demokracie.

„Neobracejme své zraky na Ameriku jenom proto, abychom otrocky kopírovali instituce, které si vytvořila, ale abychom lépe pochopili ty, které jsou vhodné pro nás. Neohlížejte se ani tak po příkladech, jako po poučeních, abychom od Ameriky převzali spíše principy než podrobnosti jejich zákonů.“⁷¹³

Uvedením Tocquevillova výroku nechci nijak spekulovat, zda Čičerina k jeho vlastnímu varování inspiroval. Ovšem faktem zůstává, že Čičerina kniha seznamovala ruského čtenáře s názory řady předních evropských myslitelů, jejichž jména jsem již při různých příležitostech uváděl v předchozím textu. Při formulování úvah o zastoupení lidu na politické moci Čičerina ovlivnili především Stein, Mohl, Passy, Thiers, Dupont-White, kterého Katkov pro jeho teorie o centralizaci označil za „francouzského Čičerina“, dále Montesquieu, Rousseau a Mill.⁷¹⁴ S většinou jmenovaných se Čičerin osobně setkal během tříleté cesty po Evropě.

Ovšem erudice autora knihy *O zastoupení lidu* nebyla hlavním měřítkem, jímž by ruští čtenáři poměřovali její intelektuální hodnotu. Podle dobového ruského

711 Uvedené názory se objevují v celé čtvrté knize, nicméně srov. zejména: tamtéž, s. 412–415, 451.

712 „Ně skroju, čo ja ljublju svobodnyje učrežděníja; no ja ně sčítaju ich priložimymi vseгда i vezdě, i predpočítaju čestnoje samoděržavije něsostojatělnomu predstaviteľstvu. Političeskaja svoboda togda tolko blagotvorna, kogda ona vozvdigajetsja na pročnych osnovach, kogda narodnaja žižň vyrabotala vsje dannyje, něobchodimyje dlja jejo suščestvovanija. Inače, ona vnosit v občestvo tolko razlad.“ Tamtéž, s. X.

713 Citováno dle Alexandra KRSKOVÁ, *Dějiny evropského politického a právního myšlení. (Kapitoly z dějin)*, Praha 2003, s. 474.

714 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 299.

společenského myšlení se Čičerinovy názory opět nacházely uprostřed politického spektra mezi jednoznačnými příznivci voleného centrálního orgánu, z nichž nejvýraznější skupinou byli radikální demokraté, a jednoznačnými odpůrci takové instituce. Podobně jako další Čičerinova díla i kniha *O zastoupení lidu* umožňuje dvojí interpretaci. Na jednu stranu Čičerin jednoznačně argumentuje ve prospěch určitého ideálu – v tomto případě konkrétně konstituční monarchie –, na druhou stranu dokládá, že tento ideál je v Rusku zatím neuplatnitelný. Příznivci i odpůrci konstituce si knihu shodně vyložili jako namířenou proti svým názorům. Jedni v ní viděli obhajobu absolutismu a pamflet proti zavedení zastupitelských orgánů v Rusku, druzí ji vnímali jako nebezpečné volání po konstituci.⁷¹⁵

Čičerinovy postoje ke konstitucionalismu je třeba dát do dobových souvislostí. V knize *O zastoupení lidu* vyvrcholily Čičerinovy pochybnosti o možnosti uplatnění zastupitelských prvků v ruském politickém systému.⁷¹⁶ Svým přátelům v diskusích říkával: „Dejte hadovi králíka, a až ho stráví, tak mu dejte druhého. Když mu dáte oba najednou, had praskne.“⁷¹⁷ Tím poukazoval na fakt, že Rusko nemůže vstřebat najednou tak zásadní reformy, jako zrušení nevolnictví a prosazení konstituce. Čičerinova zdrženlivost k zastupitelským institucím na ruské půdě reflektovala tehdy převažující vládní konstitucionalismus, v jehož intencích nebylo zavedení zákonodárního orgánu.

V roce 1863 připravil ministr vnitra Pjotr A. Valujev na přímý pokyn cara návrh restrukturalizace Státní rady („Gosudarstvennyj sovet“). Jeho projekt je považován za nejvýznamnější text ruského konstitucionalismu 60. let 19. století.⁷¹⁸ Valujevův reformní návrh uvozoval přípis adresovaný nejvyšším vládním kruhům, v němž autor vysvětloval, proč by v Rusku měl být zřízen zastupitelský orgán. Valujev v něm zdůraznil, že v evropských zemích je běžné, že se stavy podílejí na legislativním procesu a že existence zastupitelských orgánů se považuje za příznak politické vyspělosti.⁷¹⁹ Zcela tím potvrdil oprávněnost Čičerinových obav z bezmocného zastupitelského sboru, neboť navrhovaná reforma se pouze snažila naplnit formální příznaky politické modernity. Za těchto podmínek by nás nemělo udivovat, že Čičerin dával přednost čestnému samoděržaví. Valujev se při zpracování svého projektu inspiroval (a je třeba zdůraznit, že šlo skutečně pouze o inspiraci) oktrojovanými ústavami Pruska a Rakouska; podstatou jeho reformy bylo zachování

715 Srov. tamtéž, s. 273 a 288–307.

716 Srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 82.

717 „Dajť zmeje sješt odnogo krolika; kogda ona jego perevarit, dajť jej drugogo. No jestli vy jej daditě dvuch zaraz, ona lopnět.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Moskva 1934, s. 39.

718 Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Děmokratija i avtoritarizm. Rossijskij konstitucionalizm v sravnitel'noj perspektive*, Moskva 1998, s. 330.

719 Text Valujevova úvodního přípisu srov. A. N. SACHAROV – S. BERTOLISSI (eds.), *Konstitucionnyje projekty v Rossii: XVIII – načalo XX v.*, Moskva 2000, s. 565–574, konkrétně s. 569.

moci panovníka beze zbytku a přitom uspokojení volání části společnosti po podílu na moci. Navrhoval proto rozšíření Státní rady o dolní komoru, která by zahrnovala zástupce zemstev a jež by měla poradní hlas. Název této dolní komory Sjezd státní poslanců („Sjezd gosudarstvennych glasnych“) napovídal, že by se nejednalo o stálý orgán. Navíc by do jeho poradní kompetence nespadaly všechny řešené státní otázky, ale jen některé.⁷²⁰ S evropskými parlamenty by měl takový orgán podobnost čistě formální.

A. Meduševskij vystihl podstatu Valujevova návrhu, když napsal, že více než o zastupitelský orgán by se jednalo o obdobu kateřinské komise či komisí zřízených v souvislosti s právněkodifikačními pracemi v první polovině 19. století nebo s redakční komisí při přípravě zrušení nevolnictví.⁷²¹ Valujevův projekt byl i tak pro nejvyšší patra ruské politiky příliš novátorský, a proto byl odložen ad acta. Čičerinův skeptický postoj k možnosti uplatnění zastupitelského principu v západoevropském či středoevropském slova smyslu na ruské půdě byl zcela odůvodněný. Dobře si uvědomoval, že funkční parlamentarismus by samodržaví nepřipustilo a že ani většinové mínění není takové instituci nakloněno. Naopak o smysluplnosti kvaziparlamentních návrhů vládního konstitucionalismu Čičerin pochyboval. Až o desetiletí později na konci 70. let 19. století připustil smysluplnost poradního orgánu jako platformy pro užší sepětí společnosti a vlády při řešení dobových problémů, zejména pak při boji s narůstajícím terorismem.

Jakkoliv vydání Čičerinovy knihy slibovalo bouřlivé reakce, byla práce přijata téměř mlčením, a to v důsledku zásadní události roku 1866 – atentátu na cara, který spáchal Dmitrij V. Karakozov (1840–1866). Ruskou společnost šokovala už jen skutečnost, že se vůbec někdo odvážil vztáhnout ruku na panovníka. Pro představitele konzervativních kruhů byl atentát důkazem, že reformy jsou nebezpečné a napomáhají šíření radikálních politických idejí. Cara kromě samotné střelby zdrtil i fakt, že střelcem byl Rus. Alexandr II. v prvních chvílích po atentátu doufal, že střílel Polák či představitel jiného z mnoha národů obývajících ruské impérium. To korespondovalo s obtížemi, s nimiž se car musel od počátku 60. let 19. století vyrovnávat. Ruská aristokracie po zrušení nevolnictví žádala, aby jí ztracené majetky a vliv byly kompenzovány politickými právy. Zemstva (zejména to petrohradské) hned od počátku své činnosti dávala k nelibosti vlády najevo jistou míru nezávislosti. V roce 1863 proběhlo polské povstání a netřeba zdůrazňovat, jak bolestně cara zasáhla v roce 1865 smrt nejstaršího syna. Atentát posílil postavení konzervativních kruhů a jejich vliv na další carovu reformní činnost.⁷²²

720 Text Valujevova návrhu srov. tamtéž, s. 574–612.

721 Srov. A. N. MEDUŠEVSKIJ, *Děmokratija i avtoritarizm. Rossijskij konstitucionalizm v sravnitel'noj perspektive*, s. 330–335.

722 Srov. Dominic LIEVEN (ed.), *The Cambridge History of Russia. Vol. 2, Imperial Russia, 1689–1917*, Cambridge 2006, s. 610. Zbyněk VYDRA, *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*, Červený Kostelec 2011, s. 34–36.

Ve vládě se stal nejvlivnější postavou hrabě Pjotr A. Šuvalov (1827–1889), který v letech 1866–1874 řídil policii a III. oddělení kanceláře Jeho Veličenstva. Staral se o vnitřní bezpečnost, měl vliv na personální složení vlády a carova rozhodnutí. Ministra národního vzdělávání Alexandra V. Golovina (1821–1886) vystřídal Dmitrij A. Tolstoj (1823–1889), který – ve snaze zabránit dalšímu šíření radikálních idejí mezi mládeží – posílil státní dohled nad školstvím. Reformy sice nebyly zastaveny, ale až konce 70. let 19. století padly jakékoliv naděje na zřízení centrálního zastupitelského orgánu.⁷²³ V této souvislosti připomínám již zmíněný zákaz veřejně se vyslovovat ve prospěch konstituce z roku 1865, doprovázený v roce 1867 zákazem, aby zemstva na svých zasedáních jednala o možnosti či nutnosti svolat analogický orgán na celostátní úrovni.

Doba nepřála diskusi o zastupitelských orgánech. Pro většinu čtenářů byla Čičerinova kniha *O zastoupení lidu* zklamáním, které vystihl ve své recenzi začínající právní historik Alexandr D. Gradovskij (1841–1889). Ten vytkl Čičerinovi jedno zásadní pochybení, a sice že v knize byly popsány dějiny zastupitelských orgánů, jejich podoby i podmínky, kdy mohou být uplatněny, ale chybělo zamyšlení, jak těchto podmínek dosáhnout. Čičerin podle Gradovského rezignoval na zkoumání té vůbec nejdůležitější otázky. A přidal zdrcující hodnocení, že podobnou knihu by napsal kterýkoliv úředník píšící do novin.⁷²⁴ V témže roce, tj. 1866, vypukla na moskevské univerzitě aféra, která Čičerina zaměstnala natolik, že neměl čas věnovat se osudům své knihy, a která se stala příčinou Čičerinova odchodu z univerzity (o tom viz sedmou kapitolu).

Čičerinova kniha však zcela nezapadla a podnítila k výzkumu zemských sněmů další ruské badatele, z nichž zmiňme alespoň práce Vasilije I. Sergejeviče (1832–1911) *Zemské sněmy v moskevském státu* (*Zemskije sobory v Moskovskom gosudarstve*, 1875) a Vasilije O. Ključevského (1841–1911) *Složení zástupců na zemských sněmech staré Rusi* (*Sostav predstaviteľstva na zemskich soborach drevněj Rusi*, 1890). Ključevskij dokonce svoji studii Čičerinovi dedikoval.

6.5 Druhá generace státní školy

Mapování Čičerinových historických bádání v kontextu státní školy nelze uzavřít, aniž by byla krátce zmíněna otázka tzv. druhé či mladší generace státní školy, resp. otázka, zda se činnost státní školy v oblasti bádání o ruských dějinách uzavřela v 60. letech (v případě Čičerina a Kavelina), potažmo v 70. letech (v případě Solovjova), či zda její práce pokračovala v dílech dalších historiků. Pro účely tématu

⁷²³ Srov. Sergej S. SEKIRINSKIJ – Taťjana A. FILIPPOVA, *Rodoslovnaja rossijskoj svobody*, Moskva 1993, s. 78–81.

⁷²⁴ Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 297.

zkoumaného v této knize jsem státní školu personálně vymezil jmény Granovskij, Kavelin, Solovjov a Čičerin. Nicméně historiků, kteří byli v různých historiografických pracích spojováni se státní školou, bylo mnohem více: Johann P. G. Ewers (1781–1830), Alexandr M. F. Reutz (1799–1862), Michail M. Michailov (1827–1891), Alexandr F. Ťurin (?–1872), Platon V. Pavlov (1823–1895), Ivan V. Lašňukov (1823–1869), Fjodor M. Dmitrijev (1829–1894), Ivan J. Zabelin (1820–1908/1909), Nikolaj V. Kalačov (1819–1885), Nikolaj I. Chlebnikov (1840–1880), Nikolaj P. Zagoskin (1852–1912), Alexandr I. Nikitskij (1842–1886), Vasilij N. Leškov (1810–1881), P. V. Poležajev, Vasilij I. Sergejevič (1832–1911), Alexandr D. Gradovskij (1841–1889) a Fjodor I. Leontovič (1833–1911). A nejen tito. Například Michail M. Bogoslovskij (1867–1929) soudil, že do státní školy patřil i Vasilij O. Ključevskij.⁷²⁵ V maximalistickém rozpětí by tedy státní škola zahrnovala historiky a právníky působící po celé 19. století na univerzitách v Děrptu, Moskvě, Petrohradě a Kyjevě. Toto velmi široké chápání státní školy se začalo postupně utvářet v ruské historiografii od 70. let 19. století, nicméně nikdy se v historiografickém úzu plně neprosadilo. Ještě v 19. století ho odmítl Pavel N. Miljukov (1859–1943). Sověští historikové sice hovořili o dvou generacích státní školy, avšak i oni se přiklonili k jejímu užšímu vymezení.

6.5.1 Státní škola v ruské historiografii od 70. let 19. století

V kapitole čtvrté a šesté jsem se při historiografických rozborech státní školy soustředil na články a recenze vznikající v době působení školy. A třebaže se od roku 1866 bádání o ruských dějinách věnoval z představitelů státní školy pouze Solovjov, vzbuzovala tato škola neutuchající zájem historiografů. Jejich práce jednak osvětlují další směřování ve vnímání státní školy, jednak v nich byly položeny zárodky pojetí druhé či mladší generace školy.

V 70. a 80. letech 19. století můžeme vyzorovat několik převládajících tendencí v historiografickém zachycení státní školy. Především byla vnímána jako produkt antagonismu dvou proudů ve společenském myšlení: slavjanofilů a zapadníků, byť je různí badatelé nazývali různými jmény. Zabelin psal o historicko-filologické („istoriko-filologičeskaja“) – slavjanofilové – a historicko-publicistické („istoriko-publicističeskaja“) škole – zapadnici, přičemž státní škola zosobňovala v historické vědě ty druhé.⁷²⁶ Podobně Vasilij O. Ključevskij (1841–1911) v proslovu o Solovjovovi hovořil o zformování dvou proudů (dvou škol): jedna se soustředila

725 Srov. Michail M. BOGOSLOVSKIJ, *Istoriografija, memuaristika, epistoljarija. (Naučnoje nasledije)*, Moskva 1987, s. 30. Citované dílo představuje výběr autorových přednášek a statí. Zmíněná myšlenka o Ključevském pochází z roku 1913.

726 Ivan J. ZABELIN, *Sovremennye vzgljady i napravlenija v ruskoj istorii*, Sankt-Petěrburgskije Vedomosti, 1863, fevral, No. 35, 36, 38. Pro účely této knihy bylo použito pozdější vydání studie. Srov. TÝŽ, *Opyty izučeniija russkich drevnostej i istorii. Čast I*, Moskva 1872, s. 301–354.

na vznik a rozvoj politických forem a sociálních vztahů, politiku a právo, druhá na lidové dědictví, obyčej, ducha a každodennost lidu. Toto rozdělení historické vědy vedlo podle něj k oboustranné zaujatosti, která umožňovala vidět silné i slabé stránky obou táborů.⁷²⁷

Tendence zjednodušit vývoj dějepisné práce na dvě či několik málo soupeřících škol vedla nutně k tomu, že do jednotlivých škol či proudů bylo zařazováno stále více historiků pouze na základě velmi obecných shod v jejich nazírání na dějiny. Někdy tak docházelo až k paradoxním spojením. Např. Afanasij P. Ščapov (1831–1876) označil za představitele tzv. historicko-právní teorie („istoričesko-juridičeskoj teorii“) celou plejádu historiků, mj. Čičerina, Kavelina a Ivana D. Beljajeva (1810–1873). A to i přes to, že se jednalo o zastánce různého vidění ruské minulosti. Beljajev totiž patřil k představitelům slavjanofilského pojetí ruských dějin.⁷²⁸ Ostatně Ščapovo spojení zmíněných tří historiků do jedné školy nenašlo v pozdější historiografii pokračovatele.

V rozšiřování řad představitelů státní školy pokračoval Michail O. Kojalovič (1828–1891), který do ní na základě tematické příbuznosti zařadil i I. J. Zabelina, A. I. Nikitského a N. I. Chlebnikova.⁷²⁹ Avšak ani Kojalovičovo personální vymezení státní školy nebylo pozdějšími historiky jednoznačně přijato. Naopak spíše bylo postupně opouštěno. Posledním pokusem o široké vidění státní školy je monografie Klause-Detleva Grothusena z roku 1962. Ten kromě starší a zakládající generace (Solovjov, Kavelin, Čičerin) vymezil i mladší generaci o jedenácti historících.⁷³⁰ Jeho výběr představitelů mladší generace představuje propojení koncepce státní školy Bestuževa-Rjumina, Zabelina a Leontoviče.⁷³¹ Ve druhé polovině 20. století se jedná o zcela ojedinelý náhled.

Ve výčtu charakteristických znaků přisuzovaných státní škole v historiografii 60. až 80. let 19. století jsem již uvedl její chápání jako výsledku soupeření zapadníků a slavjanofilů a s tím spojené její rozšiřování. Posledním, neméně důležitým, charakteristickým znakem státní školy v historiografické literatuře té doby pak byla teorie rodového uspořádání. Snad ve všech statích o státní škole historikové

727 Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Reč i Otčot, čitannyye v toržestvennom sobranii Imperatorskago Moskovskago universitěta 12-go janvarja 1880 goda*, Moskva 1880, s. 51–89.

728 Afanasij P. ŠČAPOV, *Jestěstvoznaniye i narodnaja ekonomija*, Russkoje Slovo, 1864, 1, s. 1–26. Pro účely této knihy bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Sočiněnija A. P. Ščapova. Tom II*, Sankt-Petěrburg 1906, s. 154–172.

729 Srov. Michail O. KOJALOVIČ, *Istorija ruskago samosoznaniya po istoričeskim pamjatnikam i naučnym sočiněnijam*, Sankt-Petěrburg 1884. Pro účely této knihy bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Istorija ruskago samosoznaniya po istoričeskim pamjatnikam i naučnym sočiněnijam*, Minsk 1997, s. 420–449.

730 Srov. Klaus-Detlev GROTHUSEN, *Die Historische Rechtsschule Rußland*, s. 151–194. Do mladší generace zařadil I. J. Zabelina, F. M. Dmitrijeva, V. I. Sergejeviče, A. D. Gradovského, F. I. Leontoviče, N. V. Kalačova, N. I. Chlebnikova, N. P. Zagoskina, A. I. Nikitského, P. V. Poležajeva, A. F. Ťurina.

731 Práce Zabelina a Bestuževa-Rjumina jsem citoval vícekrát již dříve. Dále srov. Fjodor I. LEONTOVIČ, *Istorija ruskago prava*, Oděsa 1892, s. 59.

opakovali, bez ohledu na fakt, zda se státní školou souhlasili či nikoliv, že novinovou v jejím uchopení dějin oproti dřívějším koncepcím byly rodové vztahy a jejich určující role pro uspořádání staroruské společnosti. To vedlo k častému užívání označení „škola rodového uspořádání“.⁷³² Nikdo též nepochyboval, že státní škola nesmazatelně ovlivnila ruské historické uvažování.

Historiografické formování pojmu státní škola v 19. století završil Pavel N. Miljukov v přednášce, jíž zahajoval svoji pedagogickou činnost na moskevské univerzitě v roce 1885. O rok později ji pod názvem *Právní škola v ruské historiografii* (*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*) (*Juridičeskaja škola v russkoj istoriografii* [*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*]) otiskl v časopise *Russkaja mysl*.⁷³³ Jednalo se sice o menší práci, nicméně jasná idea, kterou Miljukov předložil, dlouho ovlivňovala vnímání státní školy. Stejně jako Bestužev-Rjumin chápal státní školu jako výsledek vývoje ruské historické vědy od konce 18. až do poloviny 19. století. První práce Kavelina a Solovjova nelze podle něj vnímat jako přetržku v ruské historiografii, ale jako jeden z článků nepřerušného řetězce dějin dějepiscectví. S tím, jak se měnily požadavky kladené na historikovu práci, přinášeli evropští i ruští badatelé nová schémata a výklad minulosti. Svoji roli v proměnách nazírání na dějiny sehrála podle něj i společenská angažovanost historiků. Státní škola představovala dle Miljukova reakci jak na nedostatky tehdejší ruské historiografie představované pracemi Karamzina, Kačenovského, Polevého či Pogodina, tak i na polemiku slavjanofilů a zapadníků, přičemž teoreticky vycházela z německé idealistické filozofie a německé historické školy.⁷³⁴

Svým pojetím státní školy se Miljukov postavil proti jejímu dalšímu rozšiřování o různé badatele pouze na základě tematické podobnosti jejich prací s díly Solovjova, Kavelina a Čičerina. To, že historik psal o dějinném vývoji ruského státu, nebylo podle něj nezbytně důvodem k jeho zařazení do státní školy. Tu nespojovalo ani tak téma bádání, jako spíše odpovědi na historické otázky; státní školu v jeho očích spojovalo sdílení společného historického schématu.⁷³⁵ Miljukov nijak nezastíral, že se historické koncepce představitelů státní školy lišily, ale zároveň dokládal, že se jednalo o různé redakce téhož historického schématu. Za rozhodující

732 Kromě již zmíněných studií a prací ze šedesátých až osmdesátých let 19. století srov. ještě Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Russkaja istorija. Tom I*, Sankt-Petěrburg 1872, s. 234–235; TÝŽ, *Biografii i charakteristiki*, Sankt-Petěrburg 1882, s. 248–249; Aleksandr I. NIKITSKIJ, *Těorija rodovogo byta v drevnej Rusi*, Vestnik Jevropy 1870, 8, s. 426–466 (zejména s. 456–465).

733 Srov. Pavel N. MILJUKOV, *Juridičeskaja škola v russkoj istoriografii* (*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*), *Russkaja Mysl* 1886, kniha VI, s. 80–92. Srov. též pozdější vydání, TÝŽ, *Očerki istorii istoričeskoi nauki*, Moskva 2002, s. 401–412.

734 Srov. Tamtéž, s. 401–403.

735 „Badatelé, které spojujeme pod tímto názvem, se shodují nejen v tom, že jako první pocítili potřebu chápat dějiny jako rozvíjející se proces; dokonce nejen v tom, že tento proces vystavěli na střídání politicko-právních forem; nemálo tomu: samotná schémata, v nichž zachycují střídání těchto forem, jsou v podstatě jedním a týmž schématem.“ Tamtéž, s. 403.

považoval, že pro doložení svých závěrů používali představitelé státní školy argumenty z oblasti dějin a teorie práva. Proto školu nazval „právní“ („juridičeskaja“). Tímto postulátem výrazně předurčil její další vymezení. Právě právní argumentaci přijali pozdější historiografové jako základní kritérium pro zařazení či nezařazení dalších badatelů do druhé (mladší) generace školy.⁷³⁶

Miljukov ovšem při hodnocení státní školy konstatoval, že s tím, jak postupně formulovali Kavelin, Čičerin, Solovjov a Sergejevič schéma rozvoje ruského státu, ztrácely jejich koncepce reálný obsah a vzdalovaly se historické skutečnosti. Na počátku podle něj stálo schéma Solovjova, doplněné Kavelinem. Počínaje Čičerinem se předložené historické paradigma vyprazdňuje ve prospěch právního teoretismu a sofismu, přičemž vrchol tohoto procesu Miljukov spatřoval v Sergejevičově díle. Teoretická konstrukce schématu podle něj nakonec zvítězila nad obsahem.⁷³⁷

Dějínám dějepisectví se Miljukov věnoval i nadále, nicméně své pojetí státní školy již neprohloubil. Ve svém nejzásadnějším díle k tématu historiografie – syntéze *Nejvýznamnější proudy ruského historického myšlení (Glavnyje tččenija ruskovj istoričeskoj mysli)* – výklad dovedl jen po činnost skeptické školy a Nikolaje Polevého a pro pracovní vytižení dílo nikdy nerozšířil.⁷³⁸ Ucelené, i když stručné dějiny ruského dějepisectví podal Miljukov v rozsáhlé encyklopedické stati *Prameny k ruským dějínám a historiografii (Istočniki ruskovj istorii i istoriografii)*, kde v pasážích o státní škole zopakoval své dřívější myšlenky.⁷³⁹

Práce z dějin ruského dějepisectví z přelomu 19. a 20. století se Miljukovova vymezení státní školy povětšinou přidržovaly, případně ho upravovaly jen málo. Následné proměny pojmu souvisely až s turbulentními ideologickými změnami v dějinách dějepisectví v sovětském podání, o nichž jsem již pojednal v předchozím textu.

6.5.2 Souputníci, žáci nebo následovníci?

Již jsem zmínil, že německý historik Klaus-Detlev Grothusen vymezil mladší generaci státní školy poměrně široce a vágně. Naopak pevné kontury získala druhá generace státní školy na počátku druhé poloviny 20. století v dílech V. J. Illerického, který školu rozdělil na starší generaci – Kavelin, Solovjov, Čičerin – a mladší generaci – Vasilij I. Sergejevič (1832–1911) a Alexandr D. Gradovskij (1841–1889). Do mladší generace sice Illerickij zařadil i Fjodora I. Leontoviče (1833–1911),

⁷³⁶ Srov. Natalija V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskovj istoriografii*, Moskva 1998, s. 5–14.

⁷³⁷ Srov. P. N. MILJUKOV, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, s. 410–412.

⁷³⁸ Srov. P. N. MILJUKOV, *Glavnyja tččenija ruskovj istoričeskoj mysli*, Moskva 1896.

⁷³⁹ Srov. TÝŽ, *Istočniki ruskovj istorii i istoriografii*, in: Enciklopedičeskij slovar F. A. Brokgauza i I. A. Jefrona. T. 55, Santk-Petěrburg 1899, sloupce 430–446. Pro účely této knihy bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, s. 332–361.

avšak sám tuto volbu zpochybnil, neboť uznával, že spojení Leontoviče se státní školou je diskutabilní.⁷⁴⁰

Ve prospěch Illerického koncepcce hovoří především vnější podobnosti mezi oběma generacemi. Sergejevič a Gradovskij byli stejně jako Kavelin a Čičerin vzděláním právníci. Oba v roce 1866 obhájili magisterské disertace v oboru státní právo, následně přednášeli tento obor na právnických fakultách, Sergejevič zprvu v Moskvě, později v Petrohradě, Gradovskij působil ve Voroněži a následně na petrohradské univerzitě. Oba se zabývali právní historií, konkrétně dějinami ruských mocenských institucí (centrálních i regionálních). Ve svých dílech uznávali dominantní úlohu státu v ruských dějinách.⁷⁴¹

Za důležité též považují, že Sergejevič a Gradovskij patřili společně s Kavelinem a Čičerinem k představitelům ruského liberálního či konzervativně liberálního myšlení. Zejména je v odborné literatuře upozorňováno na podobnost politických a společenských postojů Kavelina, Čičerina a Gradovského jako nejvýznamnějších představitelů ruského konzervativního liberalismu druhé poloviny 19. století.⁷⁴² G. Hamburg v této souvislosti psal, že více než pojetí dějin sblížovalo pěti představitelů státní školy jejich liberální společensko-politické myšlení.⁷⁴³ Právě podobnost jejich ideových postojů tvořila základ Illerického pojetí státní školy a její druhé generace. Proti takto definované škole se v posledních dvou dekadách objevují různé argumenty. Tato kritika vychází především ze zkoumání historických koncepcí představitelů státní školy, kdy je poukazováno na zásadní rozdíly ve výkladu ruských dějin u Sergejeviče a Gradovského na jedné straně a u Kavelina, Solovjova a Čičerina na straně druhé.⁷⁴⁴

740 Srov. Vladimír J. ILLERICKIJ, *O gosudarstvennoj škole v ruskoj istoriografii*, *Voprosy istorii* 1959, 5, s. 141–159. Srov. též jím psanou kapitolu v *Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR. T. 2*, Moskva 1960, s. 103–128.

741 Jejich podrobně zpracovanou historickou koncepcí srov. Natalija V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskoj istoriografii vtoroj poloviny XIX veka*, Moskva 1998, s. 83–143.

742 Gradovského společensko-politické názory v komparaci s Kavelinovými a Čičerinovými srov. v monografii Anatolij I. NAREŽNYJ, *Problema konstitucionalizma v ruskoj konservativno-liberalnoj mysli vtoroj poloviny XIX v.*, Rostov-na-Donu 1999. Dále srov. R. PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, s. 158–163. Arkadij J. MINAKOV, A. D. *Gradovskij kak učonyj i obščestvennyj dějatel*, in: *Rossijskije universitety v XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnych statěj. Vypusk 2, Voroněž 1996, s. 78–90.

743 Srov. G. M. HAMBURG, *Inventing the “State School” of Historians, 1840–1995*, in: Thomas SANDERS (ed), *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State*, New York 1999, s. 111–112. G. Hamburg s ohledem na blízkost společenských postojů státní školy navrhoval, aby byl pojem státní škola nahrazen pojmem liberální proud ruského dějepiscectví. Zároveň ale uznával jeho problematičnost, protože do takového proudu by patřila celá plejáda historiků, Granovského a Ključevského nevyjímaje.

744 Srov. Anatolij N. ŠACHANOV, *Russkaja istoričeskaja nauka vtoroj poloviny XIX – načala XX veka*. *Moskovskij i Petěrburgskij universitety*, Moskva 2003, s. 382–387.

Na základě historiografických prací z poslední doby dokonce můžeme říci, že druhá generace státní školy jako pojem vymizela. Buď se objevují kritické hlasy, které ji odmítají, nebo, a to je většinová záležitost, se v pracích o státní škole o druhé generaci vůbec nehovoří.⁷⁴⁵ S touto tendencí se lze ztotožnit z několika důvodů. Předně jsou to rozdíly v dějinných koncepcích historiků obou generací. Nicméně tento argument je možné relativizovat. Považuji za chybný předpoklad, že historikové jedné školy se musí úplně shodnout na traktování každé historické jednotlivosti. Mějme na paměti časové rozpětí školy: Kavelin, Solovjov a Granovskij začali být odborně a vědecky aktivní ve 40. letech 19. století, zatímco Sergejevič a Gradovskij až o více než 20 let později. Za tu dobu prodělala ruská historická věda vývoj, ať už po stránce metodologické, pramenné, pojmové či jiné. Tedy rozdíly v uchopení dějin jedněch i druhých mohou být vysvětleny jako důsledek přirozeného vývoje historické vědy, která postupně zpřesňovala svůj pohled na jednotlivé jevy a fenomény ruských dějin.

Dále mám za to, že historiky druhé generace státní školy, tj. Sergejeviče a Gradovského, nelze ve vztahu ke Granovskému, Kavelinovi, Solovjovi a Čičerinovi označit ani za soupevníky, ani za žáky. Nejprve vysvětlím, proč je nepovažuji za soupevníky. Z předchozího textu již víme, že Granovskij, Kavelin, Solovjov a Čičerin sdíleli v řadě odborných i společenských otázek velmi blízká stanoviska. Též udržovali osobní kontakty, a to někdy velmi úzké, ať už se jedná o pravidelnou korespondenci, či častá osobní setkání; Čičerin a Granovskij se setkávali v jednom období k debatám mezi čtyřma očima prakticky denně; Kavelin a Čičerin společně šířili ilegální literaturu, což vyžadovalo značnou míru vzájemné důvěry; Kavelin své kolegy opakovaně podporoval publikováním recenzí a v časopiseckých sporech vzájemně hájili své postoje; spojoval je i spor se slavjanofily apod. Nic podobného nemůžeme říci o vzájemném vztahu první a druhé generace státní školy. Sergejevič i Gradovskij, kteří působili převážně v Petrohradě, se s ostatními představiteli státní školy nestýkali, resp. jejich kontakty byly sporadické. Nejpřesněji lze vyjádřit vztah obou generací tím, že se ve vědeckém i společenském životě míjely.⁷⁴⁶ Nechci však tvrdit, že by se zmínění historikové vzájemně nikdy nepotkali. Ironií osudu bylo, že se Kavelin žijící v Petrohradě při rozhovoru s Gradovským v jednom z tamních parků na jaře 1885 nachladil a na následné komplikace zemřel.

⁷⁴⁵ Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004. Marina J. LAČAJEVA (ed.), *Istoriografija istorii Rossii do 1917 goda. T. 1*, Moskva 2004, s. 291–343. Aleksej N. CAMUTALI, *Vsja ruskaja istorija ješč po preimuščestvu gosudarstvennaja: Konstantin Dmitrijevič Kavelin, Boris Nikolajevič Čičerin*, in: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Istoriki Rossii: XVIII – načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 244–267.

⁷⁴⁶ Např. v Čičerinových pamětech je Sergejevič zmíněn jen jednou jako účastník rozlučkového oběda s Čičerinem v lednu 1868, kde byl jedním z desítek hostů. Podobně neudržoval Čičerin kontakty ani s Gradovským.

Podobně problematická je i odpověď na otázku, zda lze Sergejeviče či Gradovského označit za žáka některého z představitelů státní školy. Totiž kladnou odpovědí by se vysvětlovala možná návaznost obou generací, byť by se na poli vědy mífjely. Gradovskij studoval v první polovině 60. let 19. století na petrohradské univerzitě, tj. v době, kdy už tam Kavelin pedagogicky nepůsobil. Tedy jeho žák být nemohl a také nebyl žákem Čičerina či Solovjova. Sergejevič studoval v 50. letech 19. století na moskevské univerzitě. Kavelin opustil moskevskou univerzitu v roce 1848 a Čičerin na ní začal vyučovat v roce 1861, tudíž ani jeden z nich nemohl Sergejeviče pedagogicky ovlivnit. Vzhledem k charakteru studia na ruských univerzitách, o němž jsem hovořil dříve, absolvoval Sergejevič v prvních dvou ročních přednášky z ruských dějin u Solovjova. Nicméně jeho žákem rozhodně nebyl. Z uvedeného tedy plyne, že (podobně jako o soupeřících) ani o učitelích a žácích nemůžeme v kontextu první a druhé generace státní školy hovořit.

Na tomto místě je možné ještě doplnit, že státní škola nezanechala až na jednu výjimku žádné přímé žáky.⁷⁴⁷ Tou výjimkou byl Ključevskij, nástupce Solovjova na katedře ruských dějin moskevské univerzity. Ključevskij byl výrazně ovlivněn nejen Solovjovem, ale také Čičerinem. Již na počátku 20. století otázku, zda Ključevskij náleží do státní školy, řešil Boris Syromjatnikov, který na ni odpověděl záporně. Jeho závěry povrzuje i současný úzus, dle něhož se Ključevskij koncepcí státní školy sice inspiroval, avšak dokázal se od ní oprostít a představit samostatné pojetí ruské historie.⁷⁴⁸

Uznáme-li, že Sergejevič a Gradovskij nebyli ani soupeřící, ani žáky státní školy, pak nám vyplývá, že oba vypracovali své pojetí ruských dějin sice ovlivněni, případně inspirováni pracemi Kavelina, Solovjova a Čičerina, avšak samostatně a bez přímé vazby na ně. Nechci vést spor o to, zda správné označení v tomto případě je následovníci, rozhodně by však nemělo být druhá generace. Také je třeba zdůraznit, že vliv myšlenek státní školy není patrný jen u Sergejeviče a Gradovského, případně u Ključevského, ale u řady dalších ruských historiků, z nichž zmiňme alespoň I. J. Zabelina, který patřil ke Kavelinovým blízkým přátelům a s nímž sdílel i řadu historických a společenských názorů.⁷⁴⁹

Docházím proto k závěru, který potvrzuje postupně se prosazující historiografický úzus, že koncepce dělení státní školy na dvě generace je při nejmenším diskutabilní, spíše však neopodstatněná.

747 Ponechávám stranou, že Čičerin byl jednoznačně žák Granovského.

748 Srov. Boris I. SYROMJATNIKOV, V. O. *Ključevskij i B. N. Čičerin*, in: Vasilij O. KLJUČEVSKIJ: *charaktěristiky i vospominanija*, Moskva 1912, s. 69–93. Viktor A. BERDINSKICH, *Remeslo istorika v Rossii*, Moskva 2009, s. 180–182.

749 Zabelin byl výrazně ovlivněn Kavelinovou studií *Pojetí právního uspořádání staré Rusi*. Srov. Fjodor A. PETROV, K. D. *Kavelin v Moskovskom universitěte*, Moskva 1997, s. 73–74 a 102 a 104. Andrej V. TOPYČKANOV, *Istoki istoriko-bytovoj koncepcii I. J. Zabelina*, in: *Zabelinskije naučnyje čtenija* – 2008. *Istoričeskij muzej – enciklopedija otčestvennoj istorii i kultury*, Moskva 2010, s. 50–57.